

Veli-Pekka Toropainen

Kansanparantajasta lääketieteen professoriin – Sairauksien parantajat ja sairaanhoidon organisointi 1600-luvun Turussa

ABSTRAKTI / ABSTRACT

Turkulainen sairasti 1600-luvulla tautia, sjuka, eikä lähteissä kerrota useinkaan sairauden tarkempaa laatua. Sairaita ja heidän parantajiaan mainitaan silti jatkuvasti kaupunkia koskevissa lähteissä, sillä sairaus esti saapumasta oikeuden eteen tai matkustamasta, aiheutti perheelle ja naapureille vaikeuksia, tai viranomaisten oli mietittävä sopivia torjuntakeinoja epidemian uhatessa. Kodeissa harjoitetun parantamisen rinnalla Turussa oli vuosisadan aikana vähintään viitisenkymmentä ammattimaista parantajaa sekä lisäksi puoliammattimaisia kansanparantajia, jotka tekivät sairaanhoitotyötä korvausta vastaan. Keskiön tässä artikkelissa läbiluvun ja mikrobistoriallisen näkökulman kautta Turun 1600-luvun sairaanhoitoon liittyvät tiloihin ja parantajiin, sekä sairaiden kohteluun paikallisyhteisössään. Tässä artikkelissa esitetyt toimintamallit olivat pääosin käytössä myös muualla Ruotsin valtakunnassa, sillä samat hoitotyötä harjoittaneet ammattiryhmät toimivat koko sen alueella, ja niitä koskevat säännöt ja ohjeet annettiin keskuhallinnon toimesta Tukholmassa.

Along with the healing practiced at homes, there were at least fifty professional healers in Turku during the seventeenth century, as well as semi-professional folk healers who practised medical treatment for compensation. Entries regarding medical treatment can be found on the court records of the Turku Magistrate. Depending on wealth, one could rely on bathers, barbers, farmacists, army barbers and medical professors of the Academy of Turku. At least some of the patients belonging to all social groups allowed the use of white magic in healing work. Healing was a comprehensive process that used both the various skills of healers and the possibilities offered by religion and magic. The operational models presented in this article were mainly used in other parts of the Swedish realm too, as the same professional groups practiced nursing throughout its territory, and the rules and instructions concerning them were issued by the central administration in Stockholm. Medical care throughout the seventeenth century was marked by the emergence of professional groups according to different professional association rules. They were closely monitored by both the crown and the church. However, this did not mean the disappearance of more traditional ways, but institutional improvement, i.e. side by side with folk healing.

Sairaanhoito, lääketiede, apteekkari, välskäri, parturi, kättilö, kansanparantaja, Turku, 1600-luku

Veli Pekka Toropainen, Turun yliopisto, veli.toropainen@utu.fi

Sairaanhoido 1600-luvulla

Turku oli 1600-luvulla Ruotsin valtakunnan merkittävimpiä kaupunkeja. Vuosisadan kuluessa Turku kasvoi väestömäärältään yli kaksikertaiseksi asukasluvun ollessa sen lopulla noin 8 000 henkeä. Vuosisadan kuluessa kaupunkiin olivat keskittyneet keskushallinnon kannalta merkittävät instanssit kenraalikuvernööri ja maaherra kanslioineen, hovioikeus, piispa tuomiokapituleineen sekä Turun Akademia. Väestömäärän kasvu ja ammattimaista parantamista kaivanneet potilaat houkuttelivat kaupunkiin parantajia muualta Ruotsista ja ulkomailta saakka. Myös Akatemiaan perustettu lääketieteellinen tiedekunta professoreineen lisäsi sairaanhoidon mahdollisuuksia. Monien Turussa vaikuttaneiden parantajaryhmien toimia valvottiin Tukholmasta käsin, ja pääkaupungissa annetut ammattiryhmien säännöt tulivat nopeasti käytäntöön myös Turussa.

Sairauden ilmettyä lähtökohtana oli potilaan hoitaminen kotona kotitalouden muiden jäsenten, oletettavasti pääasiassa naisten, toimesta. Tässä noudatettiin kaavaa, joka oli tavanomainen ja tunnetaan siten myös muualta, kuten Anne Stobart on osoittanut esimerkiksi 1600-luvun Englannin osalta. Sairaanhoidossa asuvien lisäksi parantamiseen osallistuivat naapurit ja tuttavat, jotka kävivät tervehtimässä sairasta, ja joilta saatiin neuvoja ja lääkitseviä aineita, kuten ihraa, salvoja, olutta ja paloviinaa.¹

Sairaanhoidoa koskevat merkinnät löytyvät usein Turun maistraatin oikeuspöytäkirjoista. Suurin osa maininnoista sisältyy raastuvanoikeuden alioikeutena toimineen kämnerinoikeuden pöytäkirjoihin, jotka ovat säilyneet vuodesta 1639 lähtien. Kämnerinoikeudessa suoritettiin tutkinta, jolla oli tarkoitus helpottaa raastuvanoikeuden taakkaa, ja pöytäkirjoissa kuvaillaan siksi laajasti asioiden käänteitä. Samalla mainitaan sairastumisia ja hoitajia sekä hoitokeinoja. Oikeuspöytäkirjat kertovat tavallisesta arjesta poikkeavista tapauksista, mutta tämän artikkelin kannalta keskeiset kysymykset sairaanhoidon paikoista ja parantajista, sekä niihin liittyvä sääntely, ovat vahvasti edustettuna näissä tapauksissa. Edellä mainittuihin seikkoihin liittyvät asiat ovat yksioikoisen selviä, toisin kuin varsinaiseen sairaanhoidon ja uskomuksiin liittyvät kuvaukset, jotka jäävät pöytäkirjoissa vain maininnan tasolle.

Tässä esitetyt oikeustapaukset keskittyvät pääosin sairauden parantamisesta johtuneisiin taloudellisiin erimielisyyksiin ja kysymykseen siitä, kuka sairasta huolehti tai jätti huolehtimatta. Sairauden laatu tai se, miten sairasta hoidettiin, ei ollut useinkaan merkityksellinen oikeustapausten kannalta, joten niiden tarkempi kuvaus jätettiin kirjaamatta. Vain rutto ja lepra sekä vammat saivat tarkemman kuvauksen sairauden hoitamisessa. Parantamiseen liittyviä rituaaleja merkittiin pöytäkirjoihin vain harvoissa noituustapauksissa. Yksittäiset oikeustapaukset vastaavat kyllä kysymykseen mitä tai miten tehtiin, mutta jättävät kysymyksen siitä, miksi niin toimittiin, osittain avoimeksi tai vajaaksi. Sadat sairaanhoidon liittyvät oikeusjutut antavat joka tapauksessa mahdollisuuden hahmottaa sairaanhoidon kokonaiskuvaa 1600-luvun Turussa.²

Sairauden kohdatessa läheiset olivat lähes aina ensimmäisiä sairaan hoitajia. Naapurustosta haettiin parantavia aineita ja sellaisia henkilöitä, jotka olivat parantaneet ennenkin, ja joihin voitiin siksi luottaa. Kun kotikonstit oli käytetty, tai parannettava sairaus tai vamma oli sellaista laatua, ettei sitä kyetty hoitamaan, turvauduttiin oman kokemuksen ja varallisuuden mukaan moniin Turussa tarjolla olleisiin ammattimaisiin parantajiin. Työhön voitiin pyytää esimerkiksi kansanparantajia, kylvettäjiä, partureita, välskäreitä tai lääketieteen professoreita.³

Sairaanhoidon julkisia tiloja ja ammattilaisia 1600-luvulla on tutkittu sekä yleiseurooppalaisessa kontekstissa, että paikallisesti erityisesti yksittäisten tautien esiintymisen ja niitä hoitaneiden ammattiparantajaryhmien näkökulmasta. Tässä artikkelissa keskityn sen sijaan yhden kaupungin kaikkiin parantajaryhmiin ja sairaanhoidon tiloihin sekä sairauden ja parantamisen vaikutuksiin yksilön ja yhteisön näkökulmasta, ja vertaan niitä aiemman tutkimuksen tuloksiin. Olen jättänyt tässä artikkelissa käsittelemättä kaupungin kättilöt, sillä synnytyistä ja siihen liittyviä toimia ei lueta enää sairaudeksi.

Aiemmassa Suomea koskevassa tutkimuksessa Arno Forsiuksen internetissä osittain uudelleen julkaistut (1996–1999) lukuisat lääketieteen historiaa käsittelevät artikkelit sisältävät tietoja sekä sairauksien parantajista aina lääketieteen professoreista kylvettäjiin, että sairaanhoidon paikoista ja tautien torjunnasta. Forsius on käsitellyt artikkeleissaan myös kirkon ja keskusvallan kasvavaa kontrollointia parantajien ja hospitaalien osalta.

Åke Sandholm on keskittynyt teoksessaan *Kyrkan och hospitalshjonen. En undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstaltena i Finland* (1973) köyhäin- ja sairaanhoidon kehitykseen ja hospitaalien toimintaan uuden ajan alun Suomen alueella. Hänen tutkimuksessaan nousevat esille myös kruunun ja kirkon yhteistyö vähäosaisista huolehtimisessa.

Jari Eilola on puolestaan syventynyt teoksessaan *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittäminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa* (2003) magian keskeiseen asemaan ihmisten ajatusmaailmassa ja sairauksien parantamisprosesseissa. Artikkelissaan *Defining and Treating Madness in Local Communities of Early Modern Finland* (2018) hän paneutuu tautien tulkintaan ja parannusprosessin joustavuuteen, sekä kruunun ja erityisesti kirkon vahvaan asemaan niiden säätelyssä. Hänen artikkelissaan *Moral Transgression and Illness in the Early Modern North* (2009) nousee esille käsitys sairauden syntyisistä, ja myös sairauteen ja parantamiseen liittyvä sallitun rajojen rikkominen. Eilolan tutkimuksissa nousee keskeiseen asemaan 1600-luvulla tärkeänä pidetty yksilön maine tämän sairauden tulkinnassa.

Kansainvälisistä tutkimuksista Anne Stobartin teos *Household Medicine in Seventeenth-Century England* (2016) keskittyy 1600-luvun englantilaisten perheiden kotona harjoittamaan parantamiseen ja ammattilaisten valitsemisen joustavuuteen omien keinojen loputtua. Roy Porter on puolestaan selvittänyt artikkelissaan *The Patient's View. Doing Medical History from Below* (1985) puutteellista ymmärrystämme varhaismodernin sairauskäsityksistä sekä sairauden ja sen hoitamisen kokemusta.

Pyhän Henki, Pyhä Yrjänä ja Seili

Vähäosaisista ja sairaista huolehtiminen perustui myös 1600-luvulla keskiaikaiseen tapaan kirkon opettamalle armeliaisuudelle. Kruunu otti köyhäin- ja sairaanhoidon tiloja ja niiden organisointia haltuunsa jo 1500-luvulta lähtien, vaikka kirkolla ja uskonnolla oli edelleen keskeinen asema sairaista huolehtimisessa. Reformaation myötä köyhäinlaitosten ylläpito siirtyi Turussa porvariston velvollisuudeksi, eikä se perustunut enää vapaaehtoisuuteen. Turussa käydyt oikeustapaukset osoittavat kristillisiin ihanteisiin perustuvan, mutta kollektiiviseksi määrätyn sairaanhoidon olleen myös vastenmielinen taakka, vaikka kirkko vaati Martti Lutherin opetuksiin perustuen edelleen armeliaisuutta sairaita kohtaan. Ruotsin valtakunnassa 1600-luvulla vallinnut luterilainen teokratia yhdisti kruunun ja kirkon edut kummankin tukiessa toistaan. Kehitys johti yhä tiukkenevaan kontrolliin, jolla määriteltiin yksittäisten toimijoiden ja ryhmien oikeudet ja velvollisuudet. Tämä koski myös köyhiä ja sairaita heidän hakiessaan yhteisönsä kollektiivista apua.⁴

Turussa sijaisi jo ennen 1600-lukua kaksi viranomaisten ylläpitämää hoitolaitosta, joissa huolehdittiin köyhistä ja sairaista. Kaupungin laidalla Puolalanmäen rinteessä oli Pyhän Yrjänän

hospitaali, joka huolehti spitaalisista ja muista tarttuvia tauteja sairastavista. Lähempänä jokirantaa Aninkaisten korttelissa sijaitsi Pyhän Hengen huone, joka oli kaupungin varsinainen köyhäinlaitos. Nämä laitokset siirtyivät reformaation myötä porvariston vastuulle; heidän tuli huolehtia suureksi osaksi niiden asukkaiden elannosta ja rakennusten kunnosta.⁵

Kuningas Kustaa II Adolfin köyhäinhoidon uudistus 1610-luvulla teki hospitaaleista suurempia ja siten helpommin valvottavia laitoksia. Myös Turun spitaalihospitaali ja köyhäinhuone yhdistettiin ja niille etsittiin soveliaammaksi katsottu paikka Seilin saarelta, jonne ne siirrettiin vuonna 1623. Turun kaupungin omien köyhien hoitolaitos jäi kuitenkin kaupunkiin. Potilaat olivat usein vastahakoisia menemään laitoksiin, jos vain löytyi jokin toinen vaihtoehto. Tähän saattoi olla syynä vielä vuosisadan alkupuolella niiden kolkko maine, jota 1610-luvulla tehdyt uudistukset pyrkivät vähentämään. Hoidokki saattoi halutessaan kyllä jättää Turun hospitaalin, mutta sinne pääseminen oli vaikeampaa kaupungille lankeavien taloudellisten kustannusten vuoksi. Myöskään kunniantomasti käyttäytyviä ei otettu hoidokeiksi, joten yksilön kunniallisuus korostui hoitopäätöksissä.⁶ Esimerkiksi Markus Kretan vaimo ei halunnut seurata miestään, kun tämä otettiin köyhäinhuoneeseen. Niinpä hänelle annettiin pesästä joitakin tavaroita, jotka hän saattoi myydä elannokseen.⁷ Vaimo katsoi ilmeisesti olevansa liian hyväkuntoinen mennäkseen laitokseen.

Turun raati kyllästyi vuonna 1634 kaupungin kaduilla majaileviin köyhiin ja patisti porvaristoa uuden köyhäintalon rakentamiseen. Ongelma ei ratkennut, vaan maaherran määräyksestä spitaalisten ja muiden sairaiden tuli laittaa kesäkuussa 1643 asiansa valmiiksi kahdeksan päivän kuluessa ja kiiruhtaa pois kaupungista, tai kaupunginpalvelija tai pyöveli saataisi heidät kaupungin rajojen ulkopuolelle.⁸ Uusi köyhäinlaitos valmistui 1640-luvulla Aurajoen itärannan alajuoksulle, kaupungin varsinaisesta alueesta päin katsoen. Se paloi kuitenkin vuonna 1663, ja se siirrettiin vuonna 1675 joen länsipuolelle Kakolanmäen alapuolelle. Hospitaaliin liittyi Pyhän Mikaelin kirkko ja kellotapuli sekä hautausmaa, joka sijaitsi nykyisen Barkerinpuiston paikkeilla.⁹

Sekä Turussa että Seilissä toimi hospitaalin johdossa taloudenhoitaja. Turussa toimi oli kiertävä, ja taloudenhoitajat valittiin porvariston joukosta. Molemmissa hospitaaleissa oli myös hospitaalinosaaja, sillä sielunhoito oli tärkeässä asemassa sairaista huolehtimisessa. Saarnaajan vaimo saattoi osallistua hoitotehtäviin.¹⁰ Sielunhoitajina pappeja kutsuttiin perheen tai viranomaisten toimesta paikalle ahdistuneiden tai mieleltään järkkyneiden ihmisten lohduksi ja parantamiseksi. Tämä oli myös papiston velvollisuus, sillä heidän tuli selvittää sairauten johtanut synti, jonka tunnustamisen ajateltiin johtavan parantumiseen. Heidän toimintansa katsottiin sairautta parantavaksi, sillä he olivat kirkon edustajina paikallaan mieltä raskauttavien ajatusten pois ajamisessa ja Jumalan lohdullisen sanan tuojina.¹¹

Esimerkiksi kahden ruttoon sairastuneen naisen luo lähetettiin syyskuussa 1639 pappi hoitamaan heidän sielujaan, sillä vankeudessa istuneet naiset olivat suostuneet raadin tiedusteluun ryhtyä ruttoon kuolleiden ruumiiden hautaan kantajiksi. He saivat tavata papin, sillä heidän selviämistään taudista ei ollut varmuutta. Jo kymmenen päivää myöhemmin otettiin ruumiinkantajiksi kaksi uutta vankia naisten ilmeisesti menestyttä.¹²

Tuomiokirkon kuoripappi Josephus Laurentii kutsuttiin puolestaan vuonna 1666 lohduttamaan mieleltään sairastunutta Margareta Karaa, jonka parannuskykyiseksi tiedetyn tädin Valborg Pargasin hoitotaidot eivät riittäneet henkisten ongelmien ratkaisemiseen. Josephuksen yritykset valuivat hukkaan, sillä Margareta oli vain toistellut kaiken olevan poissa. Margareta päätyi tämän jälkeen itsemurhaan.¹³

Porvaristo koki köyhäinhuoneen ylläpidon vastenmieliseksi rasitteeksi ja oli jatkuvasti vastahakoinen huolehtimaan laitoksen rakennusten kunnossapidosta. Raati huomautti porvaristolle korjaustarpeista lähes jokaisena yleisenä raastupapäivänä. Porvaristo ei toimittanut riittävästi

rakennustarvikkeita paikalle, eikä töihin ilmaantunut riittävästi miehiä, jotta ne olisi voitu saattaa valmiiksi.¹⁴ Paikallisyhteisö pelkäsi jatkuvasti kuluja, joita kasvavat sairaiden joukot olisivat aiheuttaneet sille. Kaupunkiin ei siksi saanut tulla, eikä sinne tuoda muualla syntyneitä sairaita ihmisiä, jotka olisivat päätyneet porvariston elätettäväksi. Irtaimen väen oleskeluoikeus kaupungissa tutkittiin vuosittain ja huonomaineiset karkotettiin.¹⁵ Porvaristo saattoi myös kokea joutuvansa elättämään itse köyhyytensä aiheuttaneita huonomaineisia ihmisiä, eikä ollut siksi lainkaan innokas ylläpitämään heitä.

Seilin ja Turun hospitaaleihin ei otettu ketä tahansa, vaan lunastamiseen tuli olla pätevä syy. Lisäksi Turun laitoksessa hoidettiin vain kaupungissa syntyneitä ja työnsä tehneitä ihmisiä, ns.

kaupungin lapsia. Siten maaherra määräsi vuonna 1691 raadin tutkimaan, oliko piika Margareta Sigfridsdotter kaupungin lapsi ja oliko hänellä sukua, joka saattoi elättää häntä. Margareta anoi näet pääsyä kaupungin hospitaaliin. Margareta toi mukanaan oikeuteen kaksi vanhaa leskeä, jotka kertoivat, että Margareta oli kaupungin lapsi, sillä hänen isänsä oli ollut porvari ja omistanut talon Luostarinmäellä, mikä annettiin Margaretalle maaherralle esitettäväksi todistukseksi luvan saamiseksi.¹⁶

Köyhäinhuone sai varoja tuomiokirkon köyhäinlippaasta, yksityisten lahjoituksista sekä oikeuden tuomioilla rikoksen hyötyinä saadusta omaisuudesta.¹⁷ Turun köyhäinhuoneen taloudenhoitaja porvari ilmoitti helmikuussa 1687, että eräs leski oli lahjoittanut köyhille runsaat 22 taalaria.¹⁸ Eräältä porvarilta taas katosi sika, ja hän antoi kuuluttaa sitä kirkossa syystalvella 1689. Kuulutuksen mukaan hän lupasi maksaa tynnyrin rukiita sille, joka paljastaisi sian varkaan. Toisen tynnyrin hän lupasi toimittaa kaupungin köyhille köyhäinhuoneeseen.¹⁹

Lahjoitukset otettiin varmaankin ilolla vastaan. Esimerkiksi vuoden 1601 aikana Turun

Styppnings Register i Abo Hospiti
 tall ja 6. Mars dag om aften, att hospitalet i Abo
 öppnades, begijnt af den 9. Mars Anno 1601. 4.
Mars.
 förste Måneden.

9	Löfverdag	Ell grönt of kött Midd. 15 Gaff
10	Söndags	Grönt fisk - 3 för Ell fisk öll könn - 6 Gaff
11	Måndag	Grönt fisk - 3 för
12	Tysdags	Salt fisk - 3 för Salt - 2 # 8 8
13	Onsdags	Grönt fisk - 3 för
14	Torsdag	Grönt fisk - 3 för
16	Löfverdag	Ell grönt of kött Midd. 15 Gaff
17	Söndag	Grönt fisk - 3 för
18	Måndags	Grönt fisk - 3 för Salt - 2 # 8 8
19	Tysdags	Söfft miölök - 4 1/2 linn Ell fisk öll könn - 6 Gaff
20	Onsdags	Grönt fisk - 3 för
21	Torsdags	Grönt fisk - 3 för
23	Löfverdag	Ell grönt of kött Midd. 15 Gaff Salt - 2 # 8 8
24	Söndags	Grönt fisk - 3 för
25	Måndags	Grönt fisk - 3 för
26	Tysdags	Söfft miölök - 4 1/2 linn
27	Onsdags	Grönt fisk - 3 för Ell Sp. köll könn - 6 Gaff
28	Torsdags	Grönt fisk - 3 för
30	Löfverdag	Ell grönt of kött Midd. 15 Gaff Salt - 2 # 8 8
31	Söndags	Ön of fisk - 2 # 18 8 Dönn - 5 Gaff
1	Måndags	Juni. Söfft miölök - 26 linn
2	Tysdags	Söfft miölök - 4 1/2 linn
3	Onsdags	Grönt fisk - 3 för Ell Sp. köll könn - 6 Gaff
4	Torsdags	Grönt fisk - 3 för

Kuva 1. Turun köyhäinhuoneen viikoittaisessa ruokaluettelosta vuodelta 1601 ilmenee, että hoidoket söivät lähinnä kalaa. Libaa ja viljatuotteita saatiin harvoina päivinä. Perjantait puuttuvat ruokaluettelosta, sillä ne olivat paastopäiviä. Kruunun antamaan muonaan toivat lisänsä yksityisten hoidokeille lahjoittamat ruoka-aineet. Turun hospitaalin tiliasiakirjoja 1601–1602, 4, 276, Voudintilit, Yleisiä asiakirjoja, Kansallisarkisto.

hospitaalain asukit saivat ruokatalouteensa rukiita, ohria, maltaita, herneitä, suolaa, lihaa, makkaroitu, maitoa, piimää sekä suolattua, tuoretta ja kuivattua kalaa. Kalaa syötiin viitenä tai neljänä päivänä viikossa, ja lisäksi perjantaisin paastottiin. Ruokavalio hospitaaleissa oli samantapainen kuin niiden ulkopuolellakin, ja esimerkiksi Seilin potilaat saivat normaaleina aikoina riittävän kalorimäärän ravinnostaan. Katovuosina ravinto saattoi huonontua merkittävästi.²⁰ Tilannetta paransi se, että hoidokeille annettiin tiettyinä juhlapäivinä ylimääräisiä vilja-annoksia, voita, humaloita, lampaanlihaa, kalkkunoita ja valaistukseen kynttilöitä.²¹ (Kuva 1.)

Seilissä hoidettiin sekä kruunun entisiä köyhiä palvelijoita että tarttuvista sairauksista ja mielen järkkymisestä kärsiviä potilaita. Seiliin otettavalla tuli olla maaherran tai piispan lupa, ja lisäksi 20 hopeataalarin lunastusmaksu. Kun kauppias Jöran von Hagen tuli mielisairaaksi, haki hänen vaimonsa Kirstin von Hagen keväällä 1643 miehensä ottamista Seiliin. Oikeus vastasi, että lupa tuli saada herra piispalta, joka oli myönteinen asialle. Kirstin palasi raastupaan ja sopi, että hänen miehensä lunastusmaksu olisi hieman tavanomaista suurempi, sillä vaimo halusi miehelleen parempaa hoitoa – siis ruokaa. Summa päätettiin ottaa pariskunnan talon arvosta.²²

Spitaaliset pyrittiin eristämään muista jo heidän oleskellessaan kaupungissa ja toimittamaan sitten pikaisesti Seiliin. Pormestari ja raati antoivat esimerkiksi heinäkuussa 1688 erälle spitaaliselle piialle määräyksen poistua kaupungista ja pysytellä erossa muista ihmisistä. Hänen lunastamiseksi hospitaaliin kerättiin kolehteja tuomiokirkossa.²³

Kaikki sairaiden ja köyhien hoito ei tapahtunut siihen varattujen seinien sisäpuolella, sillä esimerkiksi porvarin vaimo Valborg Pargas sai marraskuussa 1659 köyhien arkusta 30 kuparitaalaria hoidettuaan luonaan 20 viikkoa erästä kaupungin hospitaalain potilaana ollutta vaimoa. Tämän jalka oli mennyt poikki, kun tukkipuu osui siihen.²⁴ Vaimo Valborg oli tunnustetusti parannustaitoinen, ja vielä vuonna 1686 hänet kutsuttiin katsomaan erään rengin loukkaantunutta polvea.²⁵

Lääketieteen professorit

Ruotsin valtakunnassa ei ollut 1600-luvun puoliväliin tultaessa elintä, joka olisi valvonut lääketieteen harjoittajia. Siksi Tukholman kaupungin lääkärikunta perusti vuonna 1663 Collegium medicorum eli lääkärikollegion, joka piti silmällä ammattikunnan toimia ja etuja. Valvonta laajennettiin vuonna 1688 koskemaan koko valtakuntaa. Kollegion nimeksi tuli Collegium regium medicum eli lyhyemmin Collegium medicum.²⁶ Lääkintäpalveluja tarjosi kolme koulutettua ryhmää, jotka olivat myös kruunun hyväksymiä. Näistä ensimmäisenä tulivat lääkärit, joita Turussa oli saatavilla vielä 1600-luvulla vain ajoittain, ennen kuin lääketieteen professori Elias Tillandz nosti lääketieteellisen koulutuksen tasoa tultuaan virkaan vuonna 1670.²⁷

Turun akatemia perustettiin vuonna 1640, ja siihen tuli neljä tiedekuntaa: teologinen, oikeusopillinen, lääketieteellinen ja filosofinen. Lääketieteen ainoaksi professoriksi nimitettiin ruotsalainen Olaus Regelius, joka ei ottanut virkaa vastaan. Niinpä virkaan valittiin vuonna 1641 Eric Achrelius (1604–1670), joka siirtyi Ruotsista Turkuun hieman aikaisemmin.²⁸ Achrelius nimitettiin lääketieteen professoriksi 20.9.1641. Hänen alkuvuotensa professorina olivat toimeliaita, mutta pian hän jätti luentonsa pitämättä. Achrelius sai olla virassaan kuolemaansa, vaikka hän laiminlöi työnsä, eikä julkaissut yhtään väitöskirjaa tai muutakaan lääketieteellistä teosta. Hän kuoli Turussa 17.4.1670.²⁹ Achreliuksen oppilaista Ambernus Boderus harjoitti potilaiden hoitamista Turussa. Simon Jobbi kertoi kesällä 1669 Boderuksen hoitaneen hänen vaimoaan. Jobbi kustansi lääkkeitä runsaalla yhdeksällä taalarilla. Boderuksen todettiin ostaneen kaikki lääkkeet vain vaimoa varten, sillä hänellä ei ollut samalla

kertaa muita potilaita. Hänen todettiin myös hoitaneen vaimoa kaikella taitavuudellaan. Hänelle määrättiin maksettavaksi lääkkeiden lisäksi palkkiona runsas 30 taalaria.³⁰

Turun Akatemian järjestyksessä toinen lääketieteen professori Elias Tillandz (1640–1693) sai vuonna 1670 Alankomaiden Leidenissa lääketieteen tohtorin arvon ja hänet nimitettiin lääketieteen professoriksi samana vuonna. Tillandz järjesti vuonna 1686 Akatemian ensimmäisen julkisen ruumiinleikkelyn. Tämä leikkelytilaisuus jäi myös Tillandzin ajan ainoaksi, sillä vainajien saaminen tarkoitusta varten oli vaikeaa.³¹ Pysyvimmän jäljen Tillandz jätti Suomen kasvitieteeseen. Kasvitiede oli tärkeää lääketieteelle, sillä suurin osa lääkkeistä valmistettiin juuri kasveista. Koska Turkuun saatiin apteekki uudelleen vasta vuonna 1689, valmisti Tillandz siihen saakka itse lääkkeensä akatemian puutarhassa kotona kasvattamistaan yrteistä. Tillandz julkaisi vuonna 1673 Suomen ensimmäisen kasvion. Hänen aloitteestaan akatemiaan perustettiin myös kasvitieteellinen puutarha.³²

Tillandzin aikana kiinnitettiin huomiota myös kliiniseen lääketieteeseen eli potilaiden käytännön tutkimiseen ja hoitamiseen. Turun akatemian lääketieteen professori oli tuolloin ainoa akateemisen koulutuksen saanut lääkäri Suomessa ja sen vuoksi hänen odotettiin osallistuvan myös sairaiden hoitoon. Tillandzin tiedetäänkin toimineen Turussa uutterasti praktiikkaa harjoittavana lääkärinä.³³ Esimerkiksi kaksi porvaria määrättiin tammikuussa 1686 järjestämään Tukholmasta tuomalleen, tarttuvaa tautia sairastavalle piialle pirtti asunnoksi siihen saakka, kun Tillandz olisi todennut taudin laadun.³⁴ Kun toisen piian epäiltiin sairastavan tarttuvaa tautia, otettiin hänet talteen raatihuoneelle seuraavaan päivään, jolloin professori Tillandz tutkisi hänet. Tillandz totesi tutkimuksessaan, ettei piika ollut terve, ja että hän ottaisi piian kuurille, mikäli joku maksaisi sen. Professori suositteli, ettei piika oleilisi muiden seurassa.³⁵

Potilaiden hoitamista vaikeutti merkittävästi sairaalan puute. Turun raastuvassa käsiteltiin kesäkuussa 1691 Tillandzin pyyntöä saada pystyttää sauna Pyhän Henrikin eli Kupittaaan lähteelle, jotta siellä voitaisiin hoitaa sairaita. Raati suostui tähän pyyntöön.³⁶ Tillandz kokeili lähteen vettä useiden sairauksien hoidossa. Turun seudulla ja erityisesti saaristossa esiintyi tuolloin paljon lepra. Siksi Tillandz esitti, että lähteen viereen rakennettaisiin erityinen sairashuone sen selvittämiseksi, voitaisiinko spitaalisiä parantaa siellä.³⁷

Lähteen esimiehenä Tillandz rakennutti rakennukset sairaiden tarpeita varten. Kupittaaan lähde kunnostettiin ja käyttöön otettiin ilmeisesti myös toinen lähde erityisesti lepratautisia varten. Alueelle rakennettiin myös sauna. Kysymyksessä oli mahdollisesti ns. suomalainen sauna, mutta siinä oli myös amme kylpyjä varten. Lopuksi alueelle rakennettiin lauta-aita estämään lepra sairastavien ja muiden potilaiden välinen kanssakäyminen.³⁸

Turun Akatemian kolmas lääketieteen professori Laurentius Braun (vuodesta 1719 aateloituna Braunerskjöld) oli kotoisin Kalmarin läänistä ja hän toimi Turussa viiden vuoden ajan. Braun väitteli Utrechtissa, jossa hänet promovoitiin toukokuussa 1689 lääketieteen tohtoriksi.³⁹ Braun nimitettiin Tillandzin seuraajaksi jo 21.03.1693. Lääketieteen professorin opetusalaan kuuluivat anatomia, käytännön lääketiede sekä lääkeaineoppi, joka tarkoitti käytännössä kasvioppia ja siihen liittyvää apteekkikemiaa. Opetuksen ulkoiset puitteet olivat kuitenkin vajaat, sillä akatemiassa ei ollut anatomiasalia eikä kemiallista laboratoriota, ja Tillandzin kunnostamassa akatemian puutarhassa oli vain joitakin rohdos- ja koristekasveja.⁴⁰

Akatemiassa ei anatomisoitu eli leikeltä pelkästään ihmisten ruumiita. Akatemian konsistorin valtuutettu kantoi maaliskuussa 1697 kihlakunnantuomari Erik Tigerstedtiä vastaan siitä käytöksestä, jota hän oli osoittanut Akatemiassa suoritetun anatomisoinnin jälkeen, sillä Akatemian salit olivat etuoikeutettuja tiloja, joissa ei sopinut loukata Akatemian valtaa. Tigerstedt selitti oikeudelle, ettei hän

olisi koskaan mennyt Akatemiaan ja loukannut vararehtori ja lääketieteen professori Braunia, mikäli hänen koiraansa ei olisi viety tälle laittomasti anatomisoitavaksi.⁴¹

Braunin johdolla julkaistut väitöskirjat kuvaavat hänen käsityksiään lääketieteestä. Lääketieteen perustajana oli Jumala ja sen lähtökohtana oli se kurjuus, jonka syntiinlankeemus toi mukanaan maailmaan. Lääketiede oli taito säilyttää mahdollisimman hyvin ihmisen terveys tai palauttaa se, kun se oli menetetty. Siihen voitiin käyttää kaikkia niitä keinoja, jotka vaikuttivat luonnollisella tavalla. Sen sijaan kaikki taikaukseen, magiaan ja pahalaiseen perustuvat hoidot suljettiin pois.⁴²

Turun ainoana akateemisen koulutuksen saaneena lääkärinä Braun huolehti myös potilaiden hoidosta. Kaupungissa ei ollut lainkaan sairaalaa äkillisesti sairastuneita varten. Hospitaalissa voitiin hoitaa vain pitkäaikaisesti sairaita. Tämä johti tilanteisiin, joissa vaikkapa tarttuvia tauteja sairastavat hoidettiin kotona tartuntavaarasta huolimatta. Kun esimerkiksi eräs leski sai kuulla poikansa mestarin sairastavan tarttuvaa tautia, otti hän poikansa pois palveluspaikasta kesällä 1695. Äidin mukaan poika joutui yksin nostamaan mestarin sängystä ja kylvettämään hänet saunassa. Kisällejä varoiteltiin pesemään saunan lavot tarkoin mennessään saunomaan mestarin ja tämän vaimon jälkeen. Professori Braun tosin totesi sairausväitteen valheeksi.⁴³ Laurentius Braun määrättiin 14.7.1698 Tarton akatemian lääketieteen professorin virkaan. Kun Venäjä valloitti Baltian vuonna 1710, päättyi myös akatemian toiminta, ja Braun muutti Tukholmaan.⁴⁴

Akateemisen lääketieteen kehitys Turussa oli vielä 1600-luvulla täysin lääketieteen professoreiden kiinnostuksen ja aktiivisuuden varassa. Kaikki heistä eivät olleet riittävän aktiivisia, jotta kehitys olisi ollut tasaisen nousevaa, vaan sitä edistävät toimenpiteet taantuivat heidän uupuessaan toimessaan. Myöskään heidän oppilaitaan ei juuri mainita sairaanhoidon harjoittajina kaupungissa. Turun säätyläisiä lukuun ottamatta kaupunkilaiset näyttävät hakeutuneen edelleen muiden sairaanhoitoa harjoittaneiden ryhmien potilaiksi. Tätä edesauttoi professoreiden palvelujen kalleus verrattuna muihin parantajiin.

Parturit, välskärät ja kylvettäjät

Turussa toimi useita partureita, joiden töihin kuului suoneniskentä. Heistä kehittyi käytännön kirurgiaa harjoittava ammattikunta, joka hallitsi tämän taidon paremmin kuin teorioihin tukeutuvat akateemiset lääkärit. Turku sai 1600-luvun alkupuolella parturinsa Saksasta, jossa heitä oli harjaantunut ammattiin pitkien sotavuosien myötä.⁴⁵

Parturien ja välskäreiden toiminnan valvomista varten perustettiin Ruotsissa vuonna 1571 parturiammattikunta, jolle myönnettiin asiaan kuuluvat erioikeudet. Niissä määriteltiin ammatinharjoittajalta vaadittava kelpoisuus sekä hänelle kuuluvat edut ja velvollisuudet. Ammattikunnan tehtävänä oli kouluttaa sopivia henkilöitä erityisesti armeijan tarpeisiin. Vuodesta 1613 alkaen pyrittiin saamaan välskäreitä pysyvästi myös rykmenttien esikuntiin. Nämä miehet asuivat usein kaupungeissa, ja näin oli myös Turussa.⁴⁶ Parturiammattikunnalle oli annettu vuoden 1682 erioikeuksissa oikeus tutkia ammattikuntaan kuuluvien ammattipätevyys, ja vuodesta 1685 lähtien se oli peräti ammattikunnan velvollisuus. Samana vuonna perustettiin välskäreitä varten erillinen kirurgiseura, *societas chirurgica*, johon kuuluvia mestarivälskäreitä nimitettiin yleisesti kirurgeiksi. Alalle opiskelevia, joita oli aikaisemmin nimitetty oppipojiksi ja kisälleiksi, ryhdyttiin arvostuksen lisäämiseksi nimittämään kirurgian opiskelijoiksi.⁴⁷

Ruotsin kielessä kirurgiaa harjoittaneiden lääkintäalan ammattilaisten nimityksenä oli 1600-luvulla *barberare*, *balberare* tai *bardskärare*. Näistä juontuivat suomen kielen nimitykset parturi ja palperi

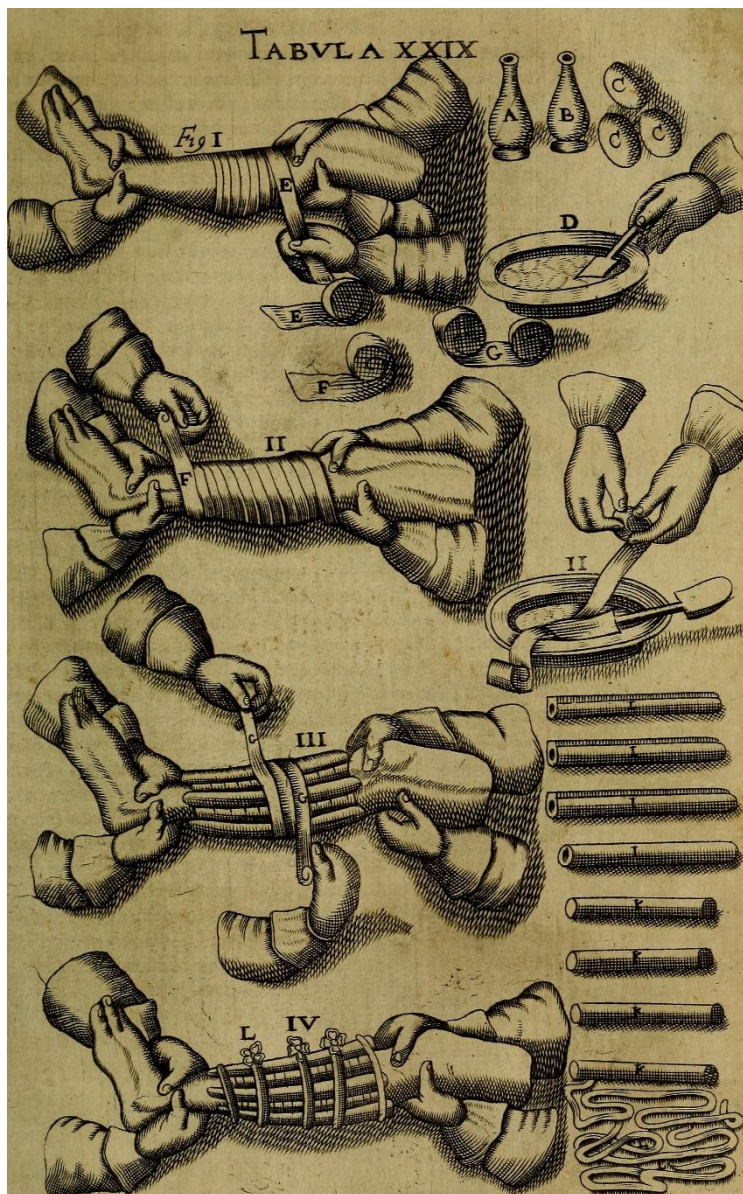
sekä sanasta *bäskärare* lisäksi puoskari, jolla tarkoitettiin luvatonta lääkintäalan ammatinharjoittajaa. Vuosisadan jälkipuoliskolla kirurgian ammattilaisia nimitettiin ruotsin kielessä nimellä *fältskär*, joka oli alun perin Saksan ja Sveitsin armeijoiden *feldscher* tai *feldscherer*, eli sotakentällä parannustoimia suorittava parturi. Suomessa vastaava nimitys on välskäri.⁴⁸ (Kuva 2.)

Turussa näitä kaupungin tai armeijan palveluksessa olleita toisen ryhmän edustajia kutsuttiin aluksi partureiksi. Suomen armeijan keskusjohtoa uudistettiin vuonna 1657, ja tuolloin määrättiin Turussa vaikuttanut Hans Roggenbuch Suomen kenttäarmeijan lääkintähuollon tarkastajaksi. Hän oli ensimmäinen välskäriksi kutsuttu mies Turussa. 1600-luvun toisella puoliskolla Turussa vaikutti jo useita välskäreitä.⁴⁹

Saksalaisen tavan mukaan myös nainen saattoi toimia parturina. Turussa parturina toiminut Karin Balbererska oppi ammatin saloja kolmelta aviomieheltään. Hänen ensimmäinen miehensä oli saksalaissyntyinen parturimestari Mårten Sumboldt. Tämän kuoltua kaupunkiin haluttiin hankkia vuonna 1633 uusi parturimestari Saksasta. Sellainen löytyikin, ja Nils Balberare muutti Turkuun ja avioitui Karinin kanssa. Karin avioitui vielä kolmannen kerran niin ikään saksalaisen parturimestari Hans Rafvensborgin kanssa. Rafvensborg kuoli talvella 1642, ja tämän jälkeen Karin aloitti haavojen ja murtumien hoitamisen omissa nimissään raadin hyväksyessä hänen toimintansa.⁵⁰

Koulutetut hoitajat merkitsivät potilaille myös hoitokulujen kasvamista. Erästä porvarin vaimoa syytettiin vuonna 1688 siitä, että hän hoidatti miehensä haavaa välskärinkisällillä eikä mestari Hans Roggenbuchilla, vaikka hänellä oli raadin kielto ja 40 hopeamarkan uhkasakko olla tekemättä niin. Vaimo sanoi, ettei hän voinut ottaa mestaria hoitamaan miestänsä, sillä tämä vaati siitä kuutta riikintaalaria, mitä vaimo ei kyennyt maksamaan.⁵¹

Turussa mainitaan 1600-luvun mittaan ainakin 48 lääkintätaitoista henkilöä, joista suurin osa kulki nimikkeellä parturi, välskäri tai kylvettäjä.⁵² Hovioikeus määräsi esimerkiksi marraskuussa 1669, että kaikkien kaupungin partureiden tuli osallistua epäonnistuneessa mestauksessa vammautuneen ylioppilaan parantamiseen. Parturimestari Petter Andersson Stakelta ja kylvettäjäimestari Päval

Kuva 2. Kirurgi lastoittamassa murtunutta jalkaa. Turussa parturit ja välskärit suorittivat samoja tehtäviä. Johannes Schultetus 1665, *Cheiroplotheke*. Julkaisija Typis Combi & LaNou, Venetiis Wikimedia Commons, CC BY 4.0.

Deinertiltä kysyttiin heidän kantaansa asiaan. Mestari Petter huomautti ainoastaan, että myös välskärimestari Hans Roggenbuschin tuli osallistua parantamiseen, eikä hän saanut ottaa suurempaa palkkaa kuin muut. Epäonnistuneen mestauksen katsottiin korvaavan kuolemantuomion, joka muutettiin yleensä karkotukseksi kaupungista. Siksi lääkintätaitoisten tuli parantaa tuomittu. Tavassa kaikuu myös määräys siitä, ettei tuomitulle saanut aiheuttaa tarpeetonta kärsimystä, mikä tapahtui pyövelin lyödessä tuomittua haavoittavasti tai useita kertoja.⁵³

Edellä mainittu Petter Stake toimi kaupungissa vuodesta 1657 kuolemaansa asti vuoteen 1688. Hänen toimintansa keskittyi ulkoisten haavojen hoitamiseen sekä vammojen vakavuusasteen määrittämiseen oikeudenkäyntejä varten.⁵⁴ Arvioissaan Stake esitti loukkaantuneiden paranevan Jumalan avulla, olivatpa vammat sitten ihmisen tai ketjustaan irti päässeen ja ohikuljijaa pureen koiran aiheuttamia.⁵⁵ Parturimestari Petter Staken poika välskärinkisälli Petter Stake toimi Turussa vuosina 1689–1697. Hän kertoi parantaneensa syksyllä 1695 erään porvarin lesken kaulassa olleen kasvaimen. Hän oli hoitanut edesmennyttä ensimmäisen kerran luonaan, ja jatkossa hän oli käynyt tämän luona suorittamassa toimenpiteensä. Hoito kesti kahdeksan viikkoa, ja kasvain pienentyi sinä aikana. Leski kuoli sittemmin ja Stake halusi korvauksena hoidoista 24 taalaria.⁵⁶

Välskärimestari Johan Tanto siirtyi kuninkaallisella valtakirjalla 20.3.1688 eversti Stefkenin rykmentin välskäriksi. Nimitysperusteluissa todettiin, että hän oli esittänyt taitonsa ammatissa Tukholman partureiden ammattikunnalle mestareiden tyydytykseksi.⁵⁷ Tanto toimi aktiivisesti kaupunkilaisten hoitajana. Hän kertoi esimerkiksi vuonna 1689, ettei ollut varma, voisiko säästää erään miehen käden, sillä häntä oli lyöty niin pahasti. Joka tapauksessa kolme sormea jäisi hänen mukaansa halvaantuneiksi.⁵⁸ Tanto muutti 1690-luvulla pois Turusta saatuaan itselleen välskärinviran muualta.⁵⁹

Myös välskärimestari Johan Delfvendahl toimi ensin eversti Stefkenin rykmentissä, kunnes kuninkaallinen majesteetti määräsi hänet vuonna 1688 Turun läänin ratsuväkirykmentin välskäriksi.⁶⁰ Delfvendahl tutki ihmisen anatomiaa, sillä hänellä oli tammikuussa 1689 hallussaan ruumis, ja kulmakunnan koirat kokoontuivat sen houkuttamina joukolla hänen talolleen.⁶¹ Hänen toimintansa oli laajamittaista, sillä hän ylläpiti omaa sairashuonetta. Hän asetteli mm. onnettomuuksissa murskaantuneita luita paikoilleen ja tällainen hoito saattoi kestää kuukausia. Osaa potilaista hoidettiin Delfvendahlin saunassa, jonne parannettavia saapui maakunnan eri puolilta. Apuna hoitamisessa hänellä oli kisällinsä Nicklas Thormühlen.⁶²

Rykmentinvälskärimestari Petter Wasz saapui Turkuun Ruotsista vuonna 1693. Waszin elämään tarjoaa kurkistusaukon hänen piikansa Demott Nilssonin kertomus kesäkuulta 1694. Piika ilmoitti tulleen Waszin palvelukseen vuonna 1690 Kalmarissa. Wasz oli kuluttanut rahansa tekemällä kalliita pitkiä matkoja ja joutunut maksamaan mestarinmaksunsa.⁶³ Mestari Wasz joutui pyytämään maaliskuussa 1700, että hänen kisällinsä Lars Thorwöst päästettäisiin vapaaksi kaupungin vankilasta, sillä rykmentin piti marssia pian sotaan, ja kisälliä tarvittiin kenttäsairaalan välinearkun kokoamiseen.⁶⁴

Välskärinkisällit toimivat tilanteen tullen itsenäisesti parannustoimissa, tosin he eivät aina onnistuneet toivotulla tavalla. Miekkaseppä Märten Märtensson valitti joulukuussa 1689 välskärin kisälli David Outgersin levittäneen Turussa huhua, että hänellä olisi ranskantauti eli kuppa. Kisälli kävi miekkaseppän talossa antamassa hänelle peräruiskeen sekä laskemassa häneltä verta. Verestä kisälli näki mielestään, että Märtenillä oli tämä tauti. Märten vaimoineen kysyi, pystyikö hän parantamaan taudin. Kisälli vastasi, että kesäaikaan hän parantaisi taudin 16 ploitulla, jos nämä haluaisivat maksaa niin paljon. Kun Märtenin vuokralaiset kuuluivat taudista, muuttivat he muualle. Miekkaseppä antoi myös professori Elias Tillandzin katsoa verta, mutta tämä ei todennut siinä vähäisintäkään jälkeä kupasta. Märten vaati kisällille rangaistusta siitä, että Märten ja hänen talonsa tulivat huonoon huutoon ja hänen maallinen hyvänsä kärsi tästä. Kisälli sanoi kertoneensa taudista hyvässä tarkoituksessa. Märtenin vaimo

halusi asian merkittäväksi pöytäkirjaan, sillä hän aikoi miehensä ja lastensa kanssa keväällä Tukholmaan, jossa kuninkaallisen majesteetin parhaat lääkärit saivat tutkia hänen miehensä.⁶⁵

Oikeus katsoi kisällin aiheuttaneen mestarille vahinkoa ja määräsi hänet maksamaan kantajan oikeudenkäyntikulut. Outgersin epäpätevän diagnoosin takana saattoi olla hänen käsityksensä omasta pätevydestään, mutta myös halu ansaita sairaan kustannuksella. Viimeksi mainittua esiintyi muidenkin parantajien kohdalla. Outgersin tapauksessa oikeus ei kuitenkaan ottanut tähän kantaa. Joka tapauksessa hän syyllistyi 1600-luvulla tavalliseen juoruiluun, jonka kohde joutui näin epäilyttävään asemaan.⁶⁶

Haavoitetut yrittivät toisinaan puristaa vahingoittajastaan mahdollisimman suuren korvauksen. Yleensä oikeus punnitsi korvauksen alemmas kuin sen hakija. Suoranaisesta huijaamisesta on asiakirjoihin jäänyt vain seuraava esimerkki. Porvari Johan Kalima valitti maaliskuussa 1697 satulaseppä Hans Nicklas Johnin lyöneen hänen vaimoaan. Välskärin kisälli Casper Weise kertoi ilman valaa, että Kaliman vaimo tuli hänen luokseen ja pyysi häntä sitomaan haavansa. Weise ei halunnut tehdä sitä, sillä vaimolla oli vain pieni naarmu oikeassa käsivarressa, eikä hänellä ollut rahaakaan. Vaimo meni pois ja palasi takaisin mukanaan puoli karoliinia. Tällöin Weise sitoi käden, mutta ei huomannut vaimossa muita vammoja tai mustelmia. Vaikka vaimoa oli hoidettu vain puolella karoliinilla, pyysi hän välskärinkisällejä Weiseä ja Lars Thorwöstiä kirjoittamaan todistuksen koko karoliinille sanoen, että Johnilla olisi kyllä varaa maksaa se. Vaimon toive ei toteutunut asian päädyttyä oikeuteen, jossa kisällit todistivat häntä vastaan.⁶⁷

Sairaiden hoidosta kilpaili partureiden kanssa myös kylvettäjäiden ammattikunta. Kylvettäjäiden erioikeudet annettiin Ruotsissa vuonna 1657. He suorittivat pääasiassa kuppauksia ja haavojen hoitoa, mutta heillä oli myös oikeus parranajoon ja hiustenhoitoon. Vuonna 1675 määrättiin, että kylvettäjät saivat hoitaa vain sisäisistä syistä johtuneita haavoja. Partureiden ja kylvettäjäiden välillä oli jatkuvia riitoja siitä, mitkä tehtävät kuuluivat kullekin ryhmälle, vaikka esivalta antoi heidän tehtäväkenttäänsä määrittäviä säädöksiä.⁶⁸ Turkulaisista kylvettäjäistä mainitaan useimmin Pålval Deinert, joka toimi Turussa vuodesta 1649 lähtien. Maistraatti antoi hänelle luvan sitoa potilaiden haavoja, suorittaa hiustenleikkuuta ja parturointia. Hän tutki myös usein turkulaisten tappelussa saamia vammoja ja antoi niistä lausuntonsa oikeudessa.⁶⁹

Kymmenet parturit, välskärit ja kylvettäjät muodostivat sen ytimen, jonka ammattimaiseen hoitoon turkulaiset turvautuivat useimmin 1600-luvulla. Ammatinharjoittajien välillä esiintyi kiistoja, sillä he kilpailivat samoista asiakkaista. Monet näitä ammatteja harjoittaneista miehistä oleskelivat kaupungissa vain lyhyitä aikoja tai vain ajoittain, sillä esimerkiksi välskärit olivat armeijan palveluksessa. Vuosisadan kuluessa annetut ammattikuntasäännöt selkeyttivät heidän toimenkuvaansa huomattavasti.

Apteekkarit

Kaupungeissa lääkkeitä myivät alun perin maustekauppiat, joiden harjoittama rohdoskauppa jatkui 1600-luvullakin. Ruotsin valtakuntaan muodostettiin apteekkarien ammattikunta vasta vuonna 1683. Samalla määrättiin apteekkareille yksinoikeus valmistaa ja myydä lääkkeitä. Vuodesta 1688 apteekkariksi aikovien oli suoritettava kuulustelu Collegium medicumille. Apteekit oli myös tarkastettava vuosittain, ja niitä oli hoidettava annettujen määräysten mukaisesti.⁷⁰

Turun kaupungissa mainitaan vuonna 1594 ensimmäisen kerran pelkästään apteekkarina toiminut *Erik apotekare* Luostarikorttelissa. Apteekkari Erik kuoli 1610-luvulla ja hänen jälkeensä kaupunki oli pitkään ilman apteekkia. Turun maistraatti päätti elokuussa 1637 kutsua leskikuningattaren apteekkarin Christian Zimmermanın kaupungin apteekkariksi. Hänen apteekkinsa toimi Aninkaisten

korttelissa vuoteen 1645.⁷¹ Zimmerman toimi myös Suomen armeijan lääkkeiden päähankkijana. Hänen apteekkilääkkeisiinsä kuuluivat yrttien lisäksi erilaiset liuokset, pulverit, pillerit, voiteet ja laastarit. Viimeksi mainitut olivat suosittuja 1600-luvulla, ja niiden parantavat aineet koottiin ja tasapainotettiin tarkasti kutakin tarkoitusta varten. Mikäli varat eivät riittäneet apteekin salvoihin, voitiin esimerkiksi tavallista ihraa käyttää vaikkapa kipeän selän hieromiseen.⁷²

Vuonna 1640 Zimmerman joutui vakavan syytöksen kohteeksi. Kauppias Hans Wollen leski Elisabet Davidzen syytti häntä nimittäin poikansa kauppias Jakob Wollen surmaamisesta myrkyllisillä resepteillään ja lääkkeillään. Zimmerman selitti, ettei hän olisi koskaan vahingoittanut Jakobia, sillä he olivat hyviä ystäviä.⁷³ Juttu kuivui kokoon, sillä kyse oli todennäköisesti lesken hätähuudosta hänen menetettyään poikansa, johon hän oli saattanut tukeutua taloudellisissa asioissa. Tapaus osoittaa kuitenkin, etteivät lääkkeet ja niiden vaikutukset olleet tavallisille ihmisille tuttuja. Siksi niiden mahdollista myrkyllisyyttä epäiltiin ja jopa pelättiin. Apteekkareiden lääkkeet perustuivat kuitenkin pääosin rohtokasveihin ja niiden teho sairauksiin oli rajallinen.

Turun kaupungin seuraava apteekkari Johannes Kernisch oli vuonna 1666 kuolleen Zimmermannin vävy, ja toiminut aiemmin kenraalikuvernööri Herman Flemingin apteekkarina. Hänen kanssaan tehtiin vuonna 1667 samanlainen sopimus kuin hänen appensa kanssa. Hän lopetti apteekkarin toimensa vuonna 1678, ja Turku oli jälleen kokonaan ilman apteekkiä vuoteen 1689.⁷⁴

Maaherra Lorentz Creutz otti tällöin yhteyden Johan Albrecht Relahun, joka palveli apteekkarinkisällinä Tukholmassa. Hampurissa vuonna 1658 syntynyt Relau lupasi muuttaa Turkuun ja perustaa kaupunkiin apteekin omalla kustannuksellaan. Collegium medicum myönsi hänelle 2.6.1689 erioikeuskirjeen.⁷⁵ Relasta tuli ensimmäinen Suomessa toiminut apteekkari, joka avasi myös yleisölle avoinna olleen apteekin. Relau määrättiin pitämään apteekissaan kaikkia tarpeellisia lääkkeitä ja myymään niitä yleisölle halpaan hintaan. Hän toimi Turussa apteekkarina lähes kolmen vuosikymmenen ajan.⁷⁶

Relaun liikevaihto oli hyvästä apteekin hoidosta huolimatta niin pieni, ettei hän kyennyt pitämään varastoaan hyvin varustettuna, kelpolisessa järjestyksessä ja kunnollisesti säilytettynä, kuten erioikeuskirjeessä vaadittiin. Relau syytti apteekin vaikeuksista kaupungin maustekauppiaita, ja varsinkin erästä välskäriä, jotka laitonta lääkekauppaa harjoittamalla tekivät apteekin täysin kannattamattomaksi.⁷⁷ Apteekkarin itsensä ulkomailta hankkimat lääkkeet olivat kalliita, mikä näkyi myös niiden ulosmyyntihinnoissa.⁷⁸ Relau esitti toistuvasti valituksia toimeentulonsa puolesta Collegium medicumille. Erään valituksen takia hänelle huomautettiin, että Collegium voisi pitää paremmin hänen puoliaan, jos hän suorittaisi apteekkarintutkimnon. Lopulta Relau suoritti sen vuonna 1708 toimittuaan sitä ennen apteekkarina peräti 17 vuoden ajan. Hän kuoli 2.12.1737 Linköpingissä, jonne hän oli muuttanut 1720-luvulla.⁷⁹

Kansanparantajat

Tavallisimmillaan sairaan hoito käsitti taudin ajamista ihmisestä makuuttamalla, hikoiluttamalla häntä vaikkapa saunassa tai juottamalla hänelle vahvistavia yrttijuomia. Sauna mainitaankin tavallisimpana lyhytkestoisien sairauden paranteluapaikkana. Esimerkiksi erään porvarin vaimo sai syyskuussa 1689 aikaiseksi tulipalon, kun hän lämmitti saunan kello kolmelta aamulla sairaan kehonsa olon helpottamiseksi. Lisäksi yksi hänen lapsistaan oli sairaana ja tarvitsi saunaa. Edellä mainittuihin keinoihin yhdistettiin parantamisriittejä, jotka vaikuttivat potilaan tietoisuuteen sairauden parantumisesta.⁸⁰

Koska sairaiden oli usein vaikea niellä, nousi olut keskeiseen asemaan sairaiden hoidossa. Tätä kansanomaista hoitotapaa kuitenkin valvottiin tarkasti elinkeinojen sääntelyn puitteissa.⁸¹ Kaupungin aksiisikirjuri valitti siten heinäkuussa 1670 Jöran Glasmästaren vaimon mallastaneen ohria maksamatta siitä valmisteveroa. Vaimo vastasi, että hän oli pannut niistä olutta tuolloin kuolemansairaana olleelle miehelleen. Valmisteverotullimies lähetettiin tarkastamaan asiaa, mutta hän ei voinut tehdä mitään, sillä Jöran Glasmästare kuoli juuri sillä hetkellä.⁸²

Kansa uskoi myös tupakan parantavaan voimaan. Esimerkiksi Jakob Murmästare antoi päivittäin piipullisen tupakkaa monta vuotta sairaalloisena vuoteessaan maanneelle äidilleen.⁸³ Parannuskeinona olut ja tupakka vaativat pääomaa ja sitä jouduttiin hankkimaan toisinaan myymällä omaisuutta. Porvari Petter Alli ilmoitti siten vuonna 1639 saaneensa avun päivittäisestä tupakkapiipullisesta ja hyvästä oluesta vaimonsa kanssa. Siksi he olivat myyneet myös puolet talostaan.⁸⁴

Kaikki turkulaiset parantajat eivät olleet saaneet ammatillista koulutusta. Osa heistä oli kansanihmisiä, jotka olivat oppineet taitonsa toisilta kansaihmisiltä. He harjoittivat parantamista valkoisen magian avulla, jolla ei ollut tarkoitus vahingoittaa, vaan tuottaa hyvää. Heidän menestyksensä riippui hoidettavien luottamuksesta heitä ja parannuskeinoja kohtaan. Itseoppineita parantajia kutsuttiin myös puoskareiksi, ja heitä koskeva viranomaisvalvonta alkoi Ruotsin valtakunnassa Tukholman Collegium medicumin ohjesäännön tullessa voimaan vuonna 1663. Ohjesäännön mukaan valvottaviin toimijoihin kuului sekä koulutettuja henkilöitä että kansanparantajina toimineita.⁸⁵

Mårten Mickelsson oli tällainen itseoppinut parantaja. Hän lupasi vuonna 1672 parantaa 60 kuparitalarin maksusta lääkkeillään erään vaimon tämän sairaudesta. Vaimon vävy kieltäytyi maksamasta summaa, sillä Mårten ei lopulta parantanut potilastaan, vaan anopin täytyi turvautua muiden parannuskonsteihin ja lääkkeisiin. Turussa olikin laajat mahdollisuudet vaihtaa parantajaa niin haluttaessa. Tätä esiintyi myös esimerkiksi Vaasassa, sillä millään parantajaryhmällä ei ollut monopolia asiakkaiden suhteen. Anne Stobartin mukaan Englannissakin potilailla oli valinnanvaraa. Tämä parantajan valinta ei perustunut pelkästään hänen asumiseensa potilaan lähellä, vaan valinnan taustalla oli kysymys siitä, miten sairas koki tilansa ja keneen hän luotti parantajana.⁸⁶

Maailmassa, jossa paha ja sen edustajat olivat konkreettisesti läsnä, voitiin sairastumisen katsoa aiheutuneen noituudesta eli mustasta magiasta. Noituutta pidettiin hyvän vastakohtana, ja se oli tavallisimmillaan ihmisen ylikuonnollisilla kyvyillä tapahtuvaa pahantahtoista vahingoittamista, johon liittyi kansanomaisen taikuus. Asian pelottavuutta lisäsi se, että noidat toimivat pimeässä ja elivät yhteisön moraalikoodien ulkopuolella. Usein äkillisten ja selittämättömien sairastumisten epäiltiin johtuvan jonkun sairastuneelle vihamielisen ihmisen taikomisesta.⁸⁷ Turussa hyvin tunnettu oluenpanon parantaja – ja pilaaja – Frans Kuka syyllistyi jopa pormestarin ja raatimiesten mielestä lasten noitumiseen jonkun loukattua häntä. Parantamista harjoittaneen henkilön ajateltiin usein käyttävän taitojaan myös pahan tuottamiseen niin halutessaan. Tämä toteutui Kukan toimissa.⁸⁸

Muutamit sairastuneet kokivat sairauteensa liittyvän ylimaallisia piirteitä, joiden avulla he pystyivät harjoittamaan hyvää kanssaihmiään kohtaan. He rinnastivat kykynsä parantavaan valkoiseen magiaan. Keskiaikaisen kaupunginlain mukaan vain vahingoittaminen oli rikos. 1600-luvulla sen tuomitsevia pykälää alettiin soveltaa myös valkoiseen magiaan. Kansan mielessä vahingoittamisella ja parantamisella oli kuitenkin suuri ero. Turussa syntynyt piika Lisbeta Grelsdotter kertoi syyskuussa 1661 että hän sairastui kaksi kertaa kuukaudessa eikä osannut ennakoida, milloin tauti iski. Tällöin hänelle tuli näyissä asioita, joissa hän saattoi ilmoittaa esimerkiksi varkaan.⁸⁹

Kansan parissa parantava taikuus koettiin harvoin uhkaavaksi, ja se mainitaan oikeuspöytäkirjoissa vain käsitellyn asian sivujuonteena. Useimpien sairauksien hoitoon ei vielä 1600-luvulla ollut tehokkaita keinoja, joten taikuus oli mainittava keino. Noituuden aiheuttamiin vaivoihin

lääkkeet eivät olisi käsityksen mukaan tehonneetkaan, vaan niitä oli parannettava maagisia voimia omaavilla sanoilla tai esineillä. Kämnerinoikeus tutki siten vuonna 1660 epäiltyä kuolemantuottamusta ja totesi edesmenneen Lisbeta Porsaan olleen aiemmin sairaana. Hän oli valittanut kipeää kurkkuaan sekä mennyt lainaamaan maagista esinettä sudenkurkkua (*wargzstrupn*) juodakseen sen läpi. Kyse oli kuivatusta suden henkitorvesta, jonka avulla harjoitettiin parantavaa magiaa.⁹⁰

Turun säätyläiset – papisto sekä Akatemian, hovioikeuden ja lääninhallinnon virkamiesperheet – eivät käyttäneet lähteiden mukaan taikuutta parantaakseen sairauksiaan, vaan he hankkivat apua ja lääkkeitä kaupungin apteekkarilta, lääkäreiltä, Akatemian lääketieteen professoreilta ja toisiltaan. Silti heitäkin koskivat magiaan liittyvät uskomukset.⁹¹ Turun tuomiorovasti Jöran Alanuksen leski Elisabet Nilsson lähetti vuoden 1666 joulun aikaan piispa Johannes Gezeliuksen piispattarelle Gertrud Gutheimille parantavan juoman, sillä tämä oli sairaana. Juoma vaikutti vastaanottajista epäilyttävältä ja se jätettiin koskemattomana ikkunalle. Jonkin ajan kuluttua siitä oli muodostunut pienen kiven kaltaisia muruja. Asia muuttui vakavammaksi, kun piispa ilmoitti kivien katoavan ja ilmestyvän välillä itsestään. Asiaan täytyi siis liittyä magiaa, jolla piispatarta yritettiin vahingoittaa. Akatemian konsistori vapautti lesken syytteistä, ja piispa maksoi hänelle korvauksen menetetyistä maineesta.⁹²

Sairastamisen vaikutus elämään

Sairaus voitiin kokea joko luonnollisena tai luonnottomana. Pahimmillaan se oli rutto, joka puhkesi nopeasti Jumalan vihastuttua ihmisiin. Tai maasta nousi myrkyllisiä huuruja ja ilmassa leijuva ja saastasta syntynyt miasmapilvi sisälsi taudin siemeniä, jotka tartuttivat sairauden ihmisiin. Katuja ja taloja voitiin savustaa katajalla ja rikillä, laivat ja sairaat voitiin asettaa karanteeniin, saastuneet talot voitiin merkitä porttiin piirretyllä ristillä, pyöveli voitiin määrätä ottamaan irtaimena juosseet siat kiinni ja toimittamaan ne hospitaaliin köyhien ruoaksi. Aina voitiin myös paeta kaupungista maalle, jossa ilman tiedettiin olevan puhtaampaa. Taudin uudelleen puhkeamisen estämiseksi huoneita voitiin tuulettaa läpikotaisin ja kankaat viedä pakkaseen kuukaudeksi, seinät voitiin kalkita ja ruumiit haudata kulkutautihautausmaihin kaupungin ulkopuolelle. Nämä toimet hillitsivät kulkutauteja, mutta ne eivät estäneet tautia palaamasta.⁹³

Käytettävissä oli myös muita keinoja tautien voiman nujertamiseen. Turussa varakkaimmat hankkivat itselleen lääkärikirjoja, joissa kuvattiin sairauksia ja annettiin neuvoja lääkitsemiseen.⁹⁴ Anne Stobart kuvaa 1600-luvun englantilaisia lääketieteen kirjoja lähteiksi, joista kerättiin omia kotitaloudessa käytettyjä reseptikokoelmia. Maalliset toimet eivät kuitenkaan yksin riittäneet torjumaan sairauksia, vaan kaikkien tuli tukeutua vahvasti Jumalaan. Tähän kuului ehdoton jumalanpalveluksiin osallistuminen, mikäli se vain oli mahdollista.⁹⁵

Sairauden syy oli selvä, kun se syntyi onnettomuudessa. Tällöin hoitojen maksut lankesivat onnettomuuden aiheuttajalle, mikäli asiassa ei todettu lieventäviä seikkoja.⁹⁶ Vakavammassa tapauksissa jouduttiin toisinaan odottamaan loukkaantuneen parantumista kauankin. Tällöin myös hoitokulut saattoivat kohota huomattaviksi. Näin tapahtui, kun armeijan konstaapeli polki alleen erään torilla myymässä olleen vanhan vaimon vuonna 1641 niin pahoin, että hän makasi sairaana vuoteessa. Hänen paranemisensa osalta asiaa jäätettiin tarkkailemaan yön ja vuoden ajaksi. Ajatuksena oli, että mikäli vaimo eläisi tämän määrätyn ajan yli, ei konstaapelia voisi pitää syyllisenä hänen mahdolliseen kuolemaansa mainitun ajan jälkeen.⁹⁷

Omaisat huolehtivat tavallisesti lyhytaikaisista perheenjäsentensä sairastumisista. Sairastumiset olivat syynä siihenkin, ettei osa porvareista saapunut syyskuussa 1687 pidettyyn kaupunginkartan

katselmukseen. Eräs porvari kertoi olleensa kyllä kotona, mutta hän ei voinut lähteä minnekään, sillä hänen vaimonsa ja lapsensa olivat sairaana.⁹⁸ Sukulaiset ja tuttavat kävivät usein tervehtimässä sairasta. Erään sairaan luona kävi hänen sisarensa aamuin ja illoin.⁹⁹ Naapuritkin kävivät istumassa ja puhelemassa sairaan vuoteen äärellä.¹⁰⁰

Halukkaita sairaan hoitajia jouduttiin palkkaamaan, sillä tehtävään ei toisinaan löytynyt omaista.¹⁰¹ Esimerkiksi porvari Thomas Allin tytärpuoli Margareta hoiti keväällä 1682 sittemmin edesmennyt ylioppilas Petrus Mölleriä 15 viikon ajan tämän sairaudessa.¹⁰² Porvari Zacharias Mattsson puolestaan kertoi sairaana maanneen vaimonsa ottaneen erään irtaimen naisihmisen tammikuussa 1692 huolehtimaan heidän taloudestaan.¹⁰³

Heikkokuntoiset ja hygienialtaan epäilyttävät sairastajat eivät välttämättä olleet tervetulleita taloihin. Paimenen leskeä Maria Mårtensdotteria syytettiin lokakuussa 1694 siitä, että hän oli lyönyt leski Maria Hakkista, joka kuoli tämän jälkeen kadulle. Maria Mårtensdotter sanoi, että leski oli niin saastainen, ettei hän halunnut päästää tätä sisälle taloonsa. Portin luona kadulla maannut Maria Klemetsdotter oli pyytännyt ohi kulkenutta piikaa auttamaan itseään Jumalan tähden ja nostamaan hänet ylös.¹⁰⁴

Sairastunut palvelija saattoi kokea täydellisen hylkäämisen, sillä isäntäväki koki hänet hyödyttömäksi. Lain mukaan sairastunutta palvelijaa ei olisi saanut jättää heitteille, mutta isäntäperheelle hyödyttömäksi käynyt palkollinen koettiin taloudelliseksi taakaksi. Lisäksi sairauden katsottiin toisinaan lyövän leiman koko talouteen, ja tämä haluttiin välttää karkottamalla palvelija koko talosta, ainakin sairastamisen ajaksi. Lain ehkäisevä vaikutus näkyy kuitenkin siinä, että tällaiset tapaukset olivat harvinaisia. Kaikki eivät olleet näin ehdottomia, vaan halusivat auttaa palkollistaan paranemaan.¹⁰⁵

Raadin velvollisuutena oli puolustaa kunniallisia kaupunkilaisia näiden sosiaalisesta asemasta riippumatta. Raati joutui joskus huomauttamaan sairaan lähipiirille tämän hoidon tärkeydestä. Isäntää voitiin kieltää hoitamasta huonosti sairaalloista piikaansa, ettei tämä kärsisi pysyvää vahinkoa. Myös eräs renki kertoi sairastuneensa, eikä hänen emäntänsä vaivautunut hoitamaan häntä vaan passitti hänet matkoihinsa. Jos palkollinen sairastui heti palvelussuhteensa alussa, saattoi hän itse palauttaa saamansa pestirahan.¹⁰⁶

Sairaus vei yleensä mahdollisuuden jokapäiväisen leivän hankkimiseen. Koska kollektiivisen hoidon piiriin pääseminen oli vaikeaa, joutuivat sairastuneet perheineen tulemaan toimeen monin eri keinoin. Naapureiden apu ei riittänyt sairauden pitkittyessä, vaan elanto oli saatava muualta – luvallisin tai laittomin keinoin. Vaimo Karin Tättä myi helluntaipäivänä 1683 torilla leipiä hankkiakseen lapsilleen pyhiksi kalaa ja maitoa. Hänen miehensä, joka oli entinen porvari, makasi vuoteessa jo toista vuotta, joten vaimolla katsottiin olleen oikeus toimintaansa.¹⁰⁷

Sairaan hoitamisen laiminlyöminen koettiin vähintäänkin moraalisesti arveluttavaksi, mistä syystä omaiset joutuivat selvittämään kuolemaan johtaneita syitä. Samalla heillä oli mahdollisuus tuoda esille omat hoitotoimenpiteensä. Erik Stångin pienen tyttären sanottiin kuolleen hoidon puutteessa. Asiaa tutkineet raatimiehet kertoivat lapsen kuolleen pitkälliseen sairauteen. Lapsen äiti sanoi lapsen olleen sairaana kahdeksan päivää. Oikeuden mielestä lapsen äiti ei ollut surmannut tätä ehdoin tahdoin, sillä hän oli antanut rukoilla kirkossa lapsensa hengen puolesta.¹⁰⁸

Hoitajien uhraukset palkitaan

Omaisiaan tai tuttaviaan hoitaneita haluttiin myös palkita joko parantuneiden toimesta tai sairauteensa kuolleiden testamentteissa. Oikeustapauksista ei aina täysin selviä, oliko kyseessä hoitajalle luvattu palkka vai halusiko hoidettava muistaa pyyteetöntä työtä tehnyttä henkilöä. Sairaan hoitaminen ei ollut

puhtaasti hyväntekeväisyyttä, vaan siitä oli saatava myös korvaus. Papin leski Anna Andersdotter sai hoidokiltaan mustan silkkijakun, sillä hän oli valittanut miehen hoidosta olleen hänelle paljon vaivaa, mutta vähän palkkaa.¹⁰⁹

Vaivanpalkka ei ollut selviö, sillä usein löytyi vainajan omaisia, jotka halusivat kiistää palkkion. Raadilla oli tällöin tärkeä asema palkkion saajien puolustajana, mikäli lahjasta oli olemassa selkeä asiakirja tai todistajia, jotka vakuuttivat vaateen oikeaksi.¹¹⁰ Suurimman asiakirjoissa mainitun palkkion uskollisesta hoitamisesta sai edesmenneen Elisabet Wollen piika Karin Larsdotter. Hän esitti emäntänsä toukokuussa 1646 kirjoittaman todistuksen, jonka mukaan Karinilla oli saatavana kuuden vuoden palkkana 326 taalaria. Elisabet oli määrännyt tämän summan maksettavaksi, sillä Karin hoiti emäntäänsä tämän ollessa sokea ja kurjassa sairaudessa. Elisabetin sairaus lepra oli niin stigmatisoiva, että hän joutui eristäytymään loppuelämäkseen taloonsa.¹¹¹ Palkkioksi hoitamisesta ei annettu aina rahaa, sillä sellaista ei löytynyt kaikista pesistä. Maisa Märtdensdotter maksoi sisareltaan saamastaan vähäisestä perinnöstä verkahameen Valborg Henriksdotterille, sillä tämä oli hoitanut hänen sisartaan 17 viikon ajan tämän sairastaessa. Eräs vaimo taasen sai palkakseen tyynyn ja vaipan hoidettuaan sairaana ollutta pariskuntaa, joka kuoli tautiinsa.¹¹²

Oikeuden pöytäkirjoissa on myös esimerkkejä, joiden mukaan sairaan hoitaminen ei kiinnostanut kaikkia omaisia. Hovioikeuden palvelija Olof Eriksson kertoi vuonna 1665, että kun hän makasi vuotta aiemmin jouluna sairaana, ei hänen vaimoltaan riittänyt hänelle lämmintä sydäntä, vaan vaimo meni kylille ryyppäämään miehensä hoitamisen sijaan.¹¹³ Erityisesti silloin, kun kyseessä oli perintö, saattoivat sairasta hoitaneet omaiset esittää vaatimuksen myös hoidokkinsa omaisuuteen. Piika Anna Jöransdotter kertoi setänsä ottaneen hänen vanhempiansa talon ja kaiken irtaimiston itselleen hänen vanhempiansa kuoltua. Setä määrättiin selvittämään, paljonko hän oli käyttänyt rahaa parantaakseen Annan ja tämän edesmenneen isän tarttuvan taudin. Setä selitti, että kun Annan isä makasi kovassa ja tarttuvassa taudissa yli vuoden ja päivän, olisi jo rappeutunut talo tuhoutunut kokonaan, jos hän ei olisi ottanut sitä hoitaakseen vaimonsa kanssa. Anna oli neljä tai viisi vuotta vanha, kun he ottivat hänet sairaana ja jalat haavoilla hoitoonsa.¹¹⁴

Monisyinen sairaanhoito

Ammattimaisiin parantajiin turvauduttiin eri syistä. Kun parantaja valittiin, oli potilaan tiedettävä tämän toiminnan tulokset. Ihminenhän antoi vammansa tai kipunsa toisen käsiin, ja hänen oli luotettava tämän kykyihin parantamisessa. Kaiken taustalla oli pelko siitä, että sairaus jatkuisi tai aiheuttaisi pysyvän vamman. Molemmat olivat tuhoisia potilaan elämälle, sillä hän menetti terveytensä lisäksi myös taloudellisen turvansa. Hän saattoi vieläpä joutua yhteisönsä ulkopuolelle, sillä sairautta pelättiin. Parantajan valinnan suuri merkitys tiivistyi näissä peloissa ja toiveissa.

Turun oikeusasteissa käsiteltiin 1600-luvun kuluessa lähinnä sellaisia sairauksien parantamiseen liittyviä oikeustapauksia, jotka liittyivät eritasoisten parantajien oikeuksiin ja velvollisuuksiin sekä parantamisen kustannuksista syntyneisiin erimielisyyksiin. Lisäksi parantamiseen käytetyt paikat mainitaan useissa oikeusjutuissa. Sairaana asema nousee esille niissä tapauksissa, joissa rikottiin armeliaisuuden normia ja jätettiin sairas hoitamatta, tai rikottiin suoranaisesti lain määräystä isännän velvollisuudesta hoitaa sairasta palvelijaansa. Myös parantamisessa käytetty valkoinen magia esiintyy osassa oikeustapauksia.

Yksittäisen sairauden laatu ei aina ilmene, vaan ainoastaan se, että sitä oli hoidettu. Tavallisimmillaan sairaus tarkoitti esimerkiksi vilustumista kuumeineen tai vatsavaivoja, joita kyettiin

parantamaan kotitalouden omin voimin levolla ja sairautta lieventävillä yrteillä. Tällainen sairaus paljastuu pöytäkirjoista yleensä vasta, kun asianomainen ei kykene saapumaan oikeuteen. Tällöinkin sairauden laatu ilmoitetaan vain harvoin. Kun käsiteltävänä ovat sairaanhoidosta aiheutuneet kulut tai virheet, on tilanne sama. Vain murtuneet raajat ja mielen järkkäminen mainitaan säännöllisesti.

Sairauden taustaa pyrittiin selvittämään, sillä sen syynä saattoivat olla myös yliluonnolliset voimat. Sairauksien syntyä ymmärrettiin vielä vähän, ja siksi niiden taustalla katsottiin olevan myös pahoja voimia. Parannuskeinoksi voitiin siten ajatella salatun synnin tunnustaminen papille, tai vaikkapa maasta nousseen taudin loitsiminen sinne takaisin. Sairaus liittyi tiiviisti yksilön omaan persoonaan, sillä hänen teoillaan oli merkitystä sen synnylle. Näin uskoivat sekä potilaat itse, että heidän hoitajansa. Syitä sairastumiseen etsittiin potilaan aiemmasta elämästä. Samaan aikaan sairauksien leviämisen syistä ja niihin tehoavista parannuskeinoista oli olemassa myös toinen ja ehkä tehokkaampi käsitys. Eristäminen, parantavasti vaikuttavat yrtit, olut, paloviina ja lepo tehosivat moneen ohimenevään sairauteen ainakin sitä lieventävästi.

Lähipiirin yritysten jälkeen vaivan hoitajiksi valikoituivat taidoistaan tunnetut silmien parantajat ja raajojen korjaajat. Heillä näyttää olleen myös menestystä toimissaan, sillä ainakin jälkimmäisenä mainitut tunsivat ihmisen luiden korjaamisen niksit. Parantaja voitiin valita sen mukaan, millaisiin parannuskeinoihin luotettiin. Myös parannettavan sosioekonominen asema vaikutti siihen, kenet hän valitsi hoitajakseen. Kaupungin varakkaimmat kauppiaat ja virkamiehet valitsivat tehtävään eri ammattikuntiin kuuluvia ammattiparantajia, kuten partureita, välskäreitä ja lääketieteen ylioppilaita sekä professoreita. Apteekkareilta ostettiin kalliita lääkkeitä, joihin kaikilla ei ollut varaa.

Sen sijaan ainakin osa kaikkiin yhteiskuntaryhmiin kuuluneista potilaista salli valkoisen magian käytön parannustyössä. Parantaminen oli kokonaisvaltainen prosessi, johon käytettiin sekä siihen erikoistuneiden henkilöiden taitoja, että uskonnon ja magian suomia mahdollisuuksia. Vammojen synty tiedettiin, mutta muut sairaudet saattoivat olla myös abstraktimpien käsitysten ja voimien seurausta. Sairaus oli Jumalan lähettämä rangaistus, joten rukoileminen ja synnintunnustus olivat soveliaita parantumisen edellytyksiä siinä missä kaksi muutakin mainittua keinoa.

Vielä vuosisadan alussa Turussa oli vain vähän asiakirjoissa mainittuja ammattimaisia parantajia. Näitä tehtäviä hoitivat harvat parturit ja apteekkarit. Vuosisadan jälkipuoliskolla parantajien määrä lisääntyi ja valikoima laajeni. Näiden eri ryhmien välillä esiintyi taloudelliseen menestymiseen perustunutta kilpailua, mutta he saattoivat silti ohjata potilaan toisen parantajan pakeille, mikäli tämä oli erikoistunut sellaisiin hoitomuotoihin, joita he eivät itse hallinneet, tai jotka kuuluivat toisen ammattikunnan oikeuksien piiriin.

Koko 1600-luvun sairaanhoitoa leimaa eri ammattikuntasääntöjen mukainen ammattiryhmien syntyminen. Heitä valvottiin sekä kruunun että kirkon taholta tarkoin. Tämä ei kuitenkaan tarkoittanut vanhojen tapojen häviämistä, vaan institutionaalinen parantaminen eli rinta rinnan kansaomaisen parantamisen kanssa.

Kehitys loi monenkirjavan joukon keinoja ja parantamisen paikkoja, joista sairas saattoi valita itse, tai johon hänet voitiin ohjata viranomaisten puolesta. Parantaa voitiin potilaan kotona, tai erityisessä siihen varatussa tilassa. Potilaiden vastaanottamiseen kelpasi sitä varten erityisesti rakennettujen tai sisustettujen tilojen lisäksi vaikkapa sauna, jota käytettiin kaikissa elämän tilanteissa. Akatemian piirissä nähtiin myös Kupittaaan lähteen terveyttä edistävän veden hyödyt.

Turku ei ollut eristäytynyt saareke, vaan sen asukkaiden ajatukset parantamisesta olivat usein yhteneviä muun Ruotsin valtakunnan ja Euroopan asukkaiden kanssa. Ammattiparantajat olivat lisäksi usein kotoisin Ruotsin puolelta Itämeren ja opiskelleet sen eteläpuolella. He tunsivat siten Euroopassa noudatettuja sairaanhoidon periaatteita ja toteuttivat niitä työssään.

- ¹ Anne Stobart, *Household Medicine in Seventeenth-Century England*. (London: Bloomsbury Academic, 2016), 5–6, 21, 28. <https://ebookcentral.proquest.com/lib/kutu/reader.action?docID=4653878>. Luettu 29.3.2023. Haluan kiittää artikkelin vertaisarvioijia monista hyvistä huomioista, jotka paransivat sitä merkittävästi.
- ² Jari Eilola, "Moral Transgression and Illness in the Early Modern North," *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, vol. LXI, no 1, Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica 61, 1 (2009): 224–225, https://www.researchgate.net/publication/26815321_Moral_transgression_and_illness_in_the_Early_Modern_North. Luettu 27.3.2023.
- ³ Eilola, "Moral", 224.
- ⁴ Eilola, "Moral", 228–229; Åke Sandholm, *Kyrkan och hospitalshjonen. En undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland* (Helsingfors: Finska Kyrkohistoriska Samfundet, 1973), 51, 24–27, 160–161.
- ⁵ Raimo Ranta, *Turun kaupungin historia 1600–1721*, Nide II (Turku: 1975), 620–624.
- ⁶ Carl von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, Bidrag till Åbo stads historia (Helsingfors: Åbo stads historiska museum, 1894), 74; Jari Eilola, "Defining and Treating Madness in Local Communities of Early Modern Finland," in: *Encountering Crises of the Mind. Madness, Culture and Society, 1200s-1900s*, Eds. Tuomas Laine-Frigren, Jari Eilola and Markku Hokkanen. History of Science and Medicine Library, Volume: 57 (Boston: Brill c2018), 75; Åke Sandholm, *Kyrkan och hospitalshjonen. En undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 88 (Helsingfors: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1973) 51, 24–27, 160–161; Heikki S. Vuorinen, *Tauti(n)en historia* (Tampere: Osuuskunta Vastapaino, 2002), 161.
- ⁷ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja (TKO) 29.5.1651, 47–47v, z:175, Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat (1622–1820), Kansallisarkisto, Digitaaliarkisto.
- ⁸ Turun raastuvanoikeuden pöytäkirja (TRO) 7.6.1643, 366, BIa 15, Turun maistraatin arkisto, Turun kaupunginarkisto.
- ⁹ Von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 74–79; Ranta, *Turun*, 621; Harri Hakamäki (kirj.), Jussi Lehtonen (toim.), *Kakolan vankila 1853–2007* (Turku: Finepress, 2016), 16.
- ¹⁰ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 19.12.1689, 415–416, z: 197, Kansallisarkisto.
- ¹¹ Eilola, *Defining*, 69–87.
- ¹² Turun raastuvanoikeuden tuomiokirja (TRO) 4.9.1639, 272–273, 280, z 9, Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat (1622–1820), Kansallisarkisto, Digitaaliarkisto.
- ¹³ Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjat 9.4.1666, 119–123, z:34, Kansallisarkisto.
- ¹⁴ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat 1639–1700, passim, z:171–207, Kansallisarkisto.
- ¹⁵ Esim. Turun raastuvanoikeuden tuomiokirja 7.1.1675, 4; 26.7.1675, 467; 30.8.1675, 487, z:43, Kansallisarkisto.
- ¹⁶ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 9.7.1691, 210–211, z:198, Kansallisarkisto.
- ¹⁷ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 12.6.1654, 41v, z:178, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 27.10.1686, 194–195, z:194, Kansallisarkisto.
- ¹⁸ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 15.2.1687, 32–33, z:195, Kansallisarkisto.
- ¹⁹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 22.6.1664, 170–171, z:183, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 13.12.1689, 408–409, z:197, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 11.4.1690, 122–123, z:197, Kansallisarkisto.
- ²⁰ Turun hospitaalın asiakirjoja (1601–1602), 4, 17–18, 276, Voudintilit, Yleisiä asiakirjoja, Kansallisarkisto.
- ²¹ Turun hospitaalın asiakirjoja (1601–1602), 4, 17–18, 276, Voudintilit, Yleisiä asiakirjoja, Kansallisarkisto.
- ²² Turun raastuvanoikeuden pöytäkirja 15, 20.2.1643, 204–205, BIa 29, Turun kaupunginarkisto.
- ²³ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 26.7.1688, 284–286, z:196, Kansallisarkisto.
- ²⁴ Turun raastuvanoikeuden pöytäkirja 29, 9.11.1659, 394, BIa 29, Turun kaupunginarkisto.
- ²⁵ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 12.8.1687, 142–144, z:195, Kansallisarkisto.
- ²⁶ Arno Forsius, *Collegium medicum lääkintötoimen keskusvirasto*. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Kuvauksia lääketieteen historiasta (1999 [1992]), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/collmedi.html>. Luettu 26.9.2022; Arno Forsius 1999, *Parturit, välskärät ja kirurgit Suomessa*. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Kuvauksia lääketieteen historiasta. Forsius, Arno (1999 [1999]), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/kirurgi2.html>. Luettu 26.9.2022.
- ²⁷ Jussi T. Lappalainen, *Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana*. La vie dans l'armée finlandaise a l'époque Charles X Gustave. Résumé français, *Studia Historica Jyväskyläensia* 12 (Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 1975), 117.
- ²⁸ Arno Forsius, *Eric Achrelius (1604–1670)*. Turun akatemian ensimmäinen lääketieteen professori. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Ihmisiä lääketieteen historiassa (1999 [1996]), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/achreliu.html>. Luettu 26.9.2022.
- ²⁹ Von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 264; Forsius, *Eric Achrelius*; Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Erik Achrelius*, No U6 (2005), <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=U6>. Luettu 26.9.2022.
- ³⁰ KA z:186, TKO 2.9.1669, 244–245; Arno Forsius, *Elias Til-Landz (1640–1693)*, Turun akatemian lääketieteen professori. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Ihmisiä lääketieteen historiassa (1999 [1997]), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/tillandz.html>. Luettu 26.9.2022.
- ³¹ Forsius, *Elias Til-Landz*.
- ³² Forsius, *Elias Til-Landz*.
- ³³ Forsius, *Elias Til-Landz*.

- ³⁴ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 27.1.1686, 27, z:194, Kansallisarkisto.
- ³⁵ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 21.6.1688, 254; 22.6.1688, 255, z:196, Kansallisarkisto.
- ³⁶ Turun raastuvanoikeuden tuomiokirja 22.6.1691, 370–371, z:58, Kansallisarkisto; Von Bonsdorff *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 263.
- ³⁷ Forsius, *Elias Til-Landz*.
- ³⁸ Forsius, *Elias Til-Landz*.
- ³⁹ Arno Forsius, *Laurentius Braunerskjöld (1657–1729) – lääketieteen professori*. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Ihmisiä lääketieteen historiassa (2001 [1996]), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/braun.html>. Luettu 26.9.2022.
- ⁴⁰ Forsius, *Laurentius Braunerskjöld*.
- ⁴¹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat 18.4.1698, 206–207; 7.5.1698, 220–221, z:205, Kansallisarkisto.
- ⁴² Forsius, *Laurentius Braunerskjöld*.
- ⁴³ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 5.8.1695, 444–446, z:202, Kansallisarkisto; Forsius, *Laurentius Braunerskjöld*.
- ⁴⁴ Arno Forsius, *Wallerius, Nils (1666–1704) – lääketieteen professori*. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Ihmisiä lääketieteen historiassa (2001 [1996]), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/walleriu.html>. Luettu 27.9.2022.
- ⁴⁵ Lappalainen, *Elämää*, 117.
- ⁴⁶ Forsius, *Parturit, välskärit ja kirurgit Suomessa*; Otto E. A. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*, Tredje delen (Helsingfors: Helsingfors Central-tryckeri, 1893), 132–133.
- ⁴⁷ Forsius, *Parturit*.
- ⁴⁸ Forsius, *Parturit*.
- ⁴⁹ Von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 267; Lappalainen, *Elämää*, 117, 119–120.
- ⁵⁰ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 9.11.1655, 43, z:179, Kansallisarkisto; Dag; Lindström, ”Skråhantverket. Mellan mästarhushåll och statsmakt” i: *Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*, Red. Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson (Stockholm: Atlantis, 1993), 199; Veli Pekka Toropainen, Turun porvariston keskinäiset verkostot vuosina 1549–1660. *Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja 47* (Helsinki: Suomen Sukututkimusseura, 2006), 179–180.
- ⁵¹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 4.4.1688, 149, z:196, Kansallisarkisto.
- ⁵² Von Bonsdorff *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 266–269.
- ⁵³ Turun raastuvanoikeuden tuomiokirja 10.11.1669, 594, z:37, Kansallisarkisto; Petri Karonen, Kun miekka osuu harhaan. Teloittajan epäonnistuminen 1660-luvun Turussa. *Makaaberin ruumis. Mielikuvia kuolemasta ja kehosta*. Toim. Jari Eilola. (Helsinki: SKS, 2009) 243–244.
- ⁵⁴ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 23.5.1663, 165–166, z:182, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 18.9.1675, 245–246, z:189, Kansallisarkisto; Von Bonsdorff *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 267.
- ⁵⁵ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 20.8.1666, 211–212, z:184, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 15.8.1667, 221–222, z:185, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 24.3.1673, 68, z:188, Kansallisarkisto.
- ⁵⁶ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 3.3.1696, 159–160, z:203, Kansallisarkisto; Von Bonsdorff *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 268.
- ⁵⁷ Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Anders Tanto No 6740* (2005), <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=6740>. Luettu 26.9.2022.
- ⁵⁸ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 5.3.1689, 66, z:197, Kansallisarkisto.
- ⁵⁹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 5.3.1689, 64–65, z:197, Kansallisarkisto.
- ⁶⁰ Kotivuori, *Anders Tanto*.
- ⁶¹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 15.2.1689, 41–42, z:197, Kansallisarkisto.
- ⁶² Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 26.11.1689, 382–383, z:197, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 20.2.1692, 118–121, z:199, Kansallisarkisto.
- ⁶³ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 26.6.1694, 175–176, z:201, Kansallisarkisto; Von Bonsdorff *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 269.
- ⁶⁴ TRO Turun raastuvanoikeuden tuomiokirja 7.3.1700, 36–36v, z:66, Kansallisarkisto.
- ⁶⁵ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 2.12.1689, 388–390, z:197, Kansallisarkisto.
- ⁶⁶ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 2.12.1689, 388–390, z:197, Kansallisarkisto; Eilola, *Moral*, 222–223.
- ⁶⁷ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 10.3.1697, 208–211, z:204, Kansallisarkisto; Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Lorentz Erik Thorwöste*, No 3122 (2005), <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=3122>. Luettu 26.9.2022.
- Lars Thorwöst oli välskäri Johan Delfvendahlin kisällinä ainakin vuosina 1697–1700.
- ⁶⁸ Forsius, *Parturit*; Lappalainen, *Elämää*, 117–118.
- ⁶⁹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 30.4.1662, 105–106, z:182, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 13.3.1663, 91; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 8.2.1664, 23, z:183, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 18.4.1664, 110, z:183, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 3.7.1666, 166–167, z:184, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 2.4.1667, 108, z:185, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 22.7.1673, 179, z:188, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 10.3.1674, 65, z:189, Kansallisarkisto; Von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 267.

- ⁷⁰ Arno Forsius 1999, *Lääkekauppaa Suomessa ennen apteekkilaitoksen järjestämistä*. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Kuvauksia lääketieteen historiasta (1999), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/laakekau.html>. Luettu 26.9.2022.
- ⁷¹ Forsius, *Lääkekauppaa*; Hjelt, *Svenska*, 451, 716.
- ⁷² Turun raastuvanoikeuden tuomiokirja 17.2.1668, 41–50, z:36, Kansallisarkisto; Lappalainen, *Elämää*, 123–127.
- ⁷³ Turun raastuvanoikeuden pöytäkirja 13, 5.10.1640, 3–4, BIa 13, Turun maistraatin arkisto, Turun kaupunginarkisto.
- ⁷⁴ Forsius, *Lääkekauppaa*.
- ⁷⁵ Von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, Tom I, 270–271; Forsius 1999, Johan Albrecht Relau.
- ⁷⁶ Arno Forsius, *Johan Albrecht Relau (1658–1737), turkulainen apteekkari*. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Ihmisiä lääketieteen historiassa (1999 [1996]), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/relau.html>. Luettu 26.9.2022; Hjelt *Svenska*, 452–457.
- ⁷⁷ Forsius, *Johan*.
- ⁷⁸ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 30.4.1694, 98v–99, z:201, Kansallisarkisto.
- ⁷⁹ Forsius, *Relau*; Hjelt *Svenska*, 452–457.
- ⁸⁰ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 23.9.1689, 313–314, z:197, Kansallisarkisto.
- ⁸¹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat 1639–1700, passim, z:171–207, Kansallisarkisto.
- ⁸² Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat 23.7.1670, 247–259; 23.9.1670, 311–313, z:187, Kansallisarkisto.
- ⁸³ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 29.1.1669, 23, z:186, Kansallisarkisto.
- ⁸⁴ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 2.12.1639, sp, z:171, Kansallisarkisto.
- ⁸⁵ Eilola, *Moral*, 235–236; Arno Forsius, *Puoskarit ja puoskarointi*. Lääketiedettä – kulttuuria – ihmisiä. Kuvauksia lääketieteen historiasta (2005 [1999]), <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/puoskari.html>. Luettu 26.9.2022.
- ⁸⁶ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 30.10.1672, 268–269, z:188, Kansallisarkisto; Eilola, *Moral*, 235; Porter, *The Patient's*, 181, 185, 187–189; Stobart, *Household*, 15–20.
- ⁸⁷ Eilola, *Moral*, 224; Jari Eilola, *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittäminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikunustapauksissa*, Bibliotheca Historica 81 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2003), 17–18, 53, 90, 265; Mirkka Lappalainen, *Pohjoisen noidat. Oikeus ja totuus 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa* (Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 2018), 13–14.
- ⁸⁸ Eilola, *Moral*, 220, 240; Eilola, *Rajapinnoilla*, 17–18, 53, 90, 265; Lappalainen, *Pohjoisen*, 13–14.
- ⁸⁹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 10.9.1661, 178–179, z:181, Kansallisarkisto; Lappalainen, *Pohjoisen*, 27; Marko Nenonen & Timo Kervinen, *Synnin palkka on kuolema. Suomalaiset noidat ja noitavainot 1500–1700-luvulla*. Toim. Anne-Riitta Isohellä (Keuruu: Kustannusosakeyhtiö Otava, 1994), 59.
- ⁹⁰ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 1.6.1660, 121–123, z:180, Kansallisarkisto; Marko Nenonen, *Noituus, taikus, noitavainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla vuosina 1620–1700*, Suomen Historiallinen Seura, Historiallisia Tutkimuksia 165 (Väitöskirja, Saarijärvi: Gummerus Kirjapaino Oy 1992), 76, 80–81; SAOB, vargstrupe. https://www.saob.se/artikel/?seek=vargstrupe&pz=2#U_V233_214227. Luettu 27.3.2023.
- ⁹¹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat 1639–1700, passim, z:171–207, Kansallisarkisto.
- ⁹² Carl Von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet VI*, Andra bandet, andra häftet, Bidrag till Åbo stads historia, Andra serien (Helsingfors, Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum, 1901), 344–345; Antero Heikkinen, *Pabolaisen liittolaiset: Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikendenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640–1712)*, Historiallisia tutkimuksia 78 (Akateeminen väitöskirja, Suomen Historiallinen Seura, 1969), 166–181; Ranta, *Turun*, 715–716.
- ⁹³ Eilola, *Moral*, 229; Lena Huldén, Larry Huldén & Kari Heliövaara, *Rutto* (Helsinki: Like Kustannus Oy, 2017), 160–171; Porter, *The Patient's*, 186; Veli Pekka Toropainen, *Ruttoepidemian torjuminen Turussa vuonna 1657*. *Kalmistopiiri* 26.3.2020, <https://kalmistopiiri.fi/2020/03/26/ruttoepidemian-torjuminen-turussa-vuonna-1657/>. Luettu 28.9.2022.
- ⁹⁴ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 12.2.1672, 36–37, z:188, Kansallisarkisto.
- ⁹⁵ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 18.8.1690, 272, z:197, Kansallisarkisto; Stobart, *Household*, 33–54.
- ⁹⁶ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 31.10.1640, sp, z:171, Kansallisarkisto.
- ⁹⁷ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 21.1.1641, sp, z:171, Kansallisarkisto.
- ⁹⁸ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 29.10.1687, 227–228, z:195, Kansallisarkisto.
- ⁹⁹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 5.7.1697, 498–499, z:204, Kansallisarkisto.
- ¹⁰⁰ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 3.5.1643, 102–102v, z:172, Kansallisarkisto.
- ¹⁰¹ Turun raastuvanoikeuden tuomiokirjat 2.11.1644, 47–48; 13.11.1644, 64, z:15, Kansallisarkisto.
- ¹⁰² Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 23.8.1683, 246–247, z:192, Kansallisarkisto.
- ¹⁰³ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 3.3.1692, 148–150, z:199, Kansallisarkisto.
- ¹⁰⁴ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 2.11.1694, 416–422, z:201, Kansallisarkisto.
- ¹⁰⁵ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 10.4.1680, 105–110, z:190; 17.6.1687, 55–57, z:195; 11.11.1691, 318–319, z:198, Kansallisarkisto; Kollanius 1645–1648: *Rakennoxon Caari. XXI. Lucu*; Anu Pylkkänen, ”Naispalvelijoiden oikeudellinen asema 1664–1922”, *Työteläs ja uskollinen. Naiset pöikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäiviin*. Toim. Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1092 (Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy, 2006), 80.
- ¹⁰⁶ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 5.2.1668, 36, z:185, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 17.12.1680, 318–319, z:190, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 12.10.1688, 346–347, z:196, Kansallisarkisto.

¹⁰⁷ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 14.6.1683, 196, z:192, Kansallisarkisto; Eilola, *Moral*, 223–224.

¹⁰⁸ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat 6.12.1662, 436–437; 8.12.1662, 438, z:31, Kansallisarkisto.

¹⁰⁹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 14.10.1668, 230, z:185, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 28.7.1673, 181–183, z:188, Kansallisarkisto.

¹¹⁰ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat 1639–1700, passim, z:171–207, Kansallisarkisto.

¹¹¹ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 8.4.1654, 27, z:178, Kansallisarkisto; Eilola, *Moral*, 224.

¹¹² Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 21.3.1651, 33v–34, z:175, Kansallisarkisto; Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 16.8.1660, 174, z:180, Kansallisarkisto.

¹¹³ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 15.4.1665, 177–179, z:184, Kansallisarkisto.

¹¹⁴ Turun kämnerinoikeuden tuomiokirja 28.9.1691, 283–286, z:198, Kansallisarkisto.